Η ιστορική μαρξιστική συζήτηση για τις οικονομικές κρίσεις (1900-1935) και η σημασία της[1] του Γιάννη Μηλιού

Εισαγωγή

Στο τεύχος 36 των Θέσεων (Ιωακείμογλου & Μηλιός 1991) αναφερθήκαμε στη θεωρία των οικονομικών κρίσεων του Μαρξ, με βάση την έννοια της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, όπως αυτή διατυπώνεται στον 3ο τόμο του «Κεφαλαίου». Στο κείμενο που ακολουθεί θα αναφερθούμε και πάλι στη μαρξιστική θεωρία των κρίσεων, έχοντας αρχικά ως αντικείμενο τις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις στο ίδιο ζήτημα, που διατυπώθηκαν από τους μαρξιστές μετά το θάνατο του Μαρξ. Επειδή οι προσεγγίσεις αυτές στην ουσία αποτελούν, όπως θα δούμε, διαφορετικές ερμηνείες των θέσεων και αναπτύξεων του Μαρξ για τις κρίσεις, η ανάλυση μας θα μας οδηγήσει και πάλι στη θεωρητική αποτίμηση των διατυπώσεων του Μαρξ, αλλά και των θεωρητικών και πολιτικών συνεπειών τους, τις οποίες εντόπισαν και επεξεργάστηκαν οι μετέπειτα μαρξιστές θεωρητικοί. Παράλληλα θα μας απασχολήσει επίσης αυτό καθαυτό το γεγονός, ότι το πλαίσιο θέσεων για τη θεωρητική ερμηνεία των κρίσεων που διατύπωσε ο Μαρξ επιδέχεται καταρχήν περισσότερες της μιας ερμηνείες, από τη σκοπιά πάντα της μαρξιστικής θεωρίας.

Η πραγματικότητα των κρίσεων και η μαρξιστική θεωρία

Οι οικονομικές κρίσεις της καπιταλιστικής οικονομίας αποτελούν μια άμεσα αντιληπτή πραγματικότητα με συγκεκριμένα-τυπικά χαρακτηριστικά. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος που οι Μαρξ και Ένγκελς είχαν επανειλημμένα αναφερθεί στις κρίσεις (εντοπίζοντας την περιοδικότητα της εμφάνισης τους και τα τυπικά χαρακτηριστικά τους), πολλά χρόνια πριν την ολοκληρωμένη διατύπωση από τον Μαρξ του θεωρητικού συστήματος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (βλ. και Δρόσος Χωραφάς 1986, 1987).

Ήδη το 1848 στο «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», έντεκα δηλαδή χρόνια πριν την έκδοση του «Για την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», (1859, χρονολογία κατά την οποία ο Μαρξ δεν είχε ακόμα καταστρώσει την τελική δομή του βασικού έργου του, του «Κεφαλαίου», H. Grossmann 1971) και είκοσι σχεδόν χρόνια πριν από την έκδοση του Ιου τόμου του «Κεφαλαίου» (1867), οι Μαρξ και Ένγκελς έγραφαν: «Στις κρίσεις ξεσπά μια κοινωνική επιδημία που σε κάθε άλλη, προηγούμενη εποχή θα φαινότανε σαν παραλογισμός, η επιδημία της υπερπαραγωγής. Η κοινωνία ξαφνικά βρίσκεται ριγμένη πίσω, σε κατάσταση στιγμιαίας βαρβαρότητας. (...) Η βιομηχανία, το εμπόριο φαίνονται εκμηδενισμένα. Και γιατί; Γιατί η κοινωνία έχει πάρα πολύ πολιτισμό, πάρα πολλά μέσα ύπαρξης, πάρα πολύ βιομηχανία, πάρα πολύ εμπόριο (...) Πώς ξεπερνά η αστική τάξη τις κρίσεις; Από το ένα μέρος καταστρέφοντας αναγκαστικά μάζες από παραγωγικές δυνάμεις. Από το άλλο κατακτώντας καινούργιες αγορές και εκμεταλλευόμενη πιο βαθιά τις παλιές. Πώς λοιπόν; Προετοιμάζοντας πιο ολόπλευρες και πιο τεράστιες κρίσεις και ελαττώνοντας τα μέσα για να προλαβαίνει τις κρίσεις» (Μαρξ/Ενγκελς 1965, σελ. 36).

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, και όσο ζούσε ο Μαρξ (1818-1883) καταγράφονται έξι οικονομικές κρίσεις: κατά τα έτη 1825, 1836, 1847, 1857, 1866 και 1874[2] (Engels 1976, σελ. 219). Ο Μαρξ, λοιπόν, στην εποχή της θεωρητικής και συγγραφικής ωριμότητας του, είχε την ευκαιρία να μελετήσει άμεσα τις αλλεπάλληλες συγκυρίες οικονομικής κρίσης της εποχής. Με την έκδοση του τρίτου τόμου του «Κεφαλαίου» (1894) και των «θεωριών για

την Ὑπεραξία» (1905-1910) δημοσιοποιούνται πλέον οι θέσεις και αναλύσεις του Μαρξ σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις.

Οι θέσεις και οι αναλύσεις αυτές αποτελούν αναμφίβολα ένα πλούσιο θεωρητικό υλικό: από τη μια καταγράφουν τα ουσιώδη τυπικά χαρακτηριστικά εκδήλωσης της κρίσης και από την άλλη θέτουν τις προϋποθέσεις για τη θεωρητική κατανόηση και ερμηνεία τους.

Εντούτοις οι θεωρητικές αυτές θέσεις του Μαρξ σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις δεν διατυπώνονται σε τέτοια αναπτυγμένη μορφή ώστε να συνιστούν μια γενική θεωρία των οικονομικών κρίσεων του καπιταλισμού, κατ' αναλογίαν π.χ. με τη θεωρία του εμπορεύματος, της καπιταλιστικής συσσώρευσης ή της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου. Η θεωρία των κρίσεων βρίσκεται «αναμειγμένη» με άλλες θεωρητικές αναπτύξεις.

Το γεγονός αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να διατυπωθούν από τους μετά τον Μαρξ μαρξιστές θεωρητικούς και οικονομολόγους διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις και ερμηνείες για τις οικονομικές κρίσεις, παρότι όλοι τους (οι μαρξιστές στους οποίους αναφερόμαστε) εκκινούν από το ίδιο θεωρητικό έδαφος θέσεων και διατυπώσεων: Αυτών που περιέχονται στα έργα της θεωρητικής ωριμότητας του Μαρξ, «Το Κεφάλαιο», τις «θεωρίες για την Ὑπεραξία» κ.λπ. Όπως παρατηρούσε το 1935 η Ναταλί Μοσκόβσκα, αναφερόμενη στους μαρξιστές οικονομολόγους, «σε κανένα πεδίο της πολιτικής οικονομίας δεν κυριαρχεί μια τόσο μεγάλη διάσταση απόψεων, όσο σ' αυτό της διερεύνησης των οικονομικών κρίσεων» (Μοσκόβσκα 1988, σελ. 37). Όπως θα γίνει μάλιστα προφανές στα επόμενα, οι θέσεις, τα ζητήματα και οι αντιπαραθέσεις που προέκυψαν κατά την ιστορική μαρξιστική συζήτηση για τις οικονομικές κρίσεις, κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, αποτέλεσαν τον κοινό θεωρητικό τόπο και των μετέπειτα μαρξιστικών προσεγγίσεων (και αντιπαραθέσεων) μέχρι σήμερα. Πρόκειται δηλαδή για μαρξιστικές προσεγγίσεις οι οποίες επιδεικνύουν μια αξιοσημείωτη αντοχή στο χρόνο και επανέρχονται ως ερμηνευτικά σχήματα κάθε φορά που ο καπιταλισμός πλήττεται από οικονομική κρίση.

Η θεωρία των οικονομικών κρίσεων αποτέλεσε, λοιπόν, και αποτελεί ακόμα και σήμερα ανοικτό θεωρητικό ζήτημα για τους μαρξιστές. Μάλιστα, το θεωρητικό έργο του Μαρξ σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις δεν είναι πλέον δυνατόν να διαβαστεί ερήμην της μαρξιστικής συζήτησης για τις κρίσεις που διεξήχθη στο μεταξύ, ακριβώς γιατί η συζήτηση αυτή διεξήχθη, όπως είπαμε, σε αναφορά με τις θεωρητικές έννοιες και κατηγορίες που ανέπτυξε ο Μαρξ: Οι διαφορετικές μαρξιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις διατυπώθηκαν κατά κανόνα ως ερμηνείες των μαρξικών θέσεων.

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίες δύο διευκρινίσεις:

α) Όταν αναφερόμαστε στη μαρξική θεωρία των οικονομικών κρίσεων εννοούμε τον εντοπισμό και την ανάλυση των εσωτερικών δομικών αιτιακών σχέσεων (καθορισμών) που συνέχουν την (κάθε) καπιταλιστική κοινωνία και οικονομία και από τις οποίες συνάγεται ο χαρακτήρας των κρίσεων ως εγγενών τάσεων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Δεν θα μας απασχολήσουν, αντίθετα, οι ιδιαίτερες μορφές εμφάνισης των οικονομικών κρίσεων σε διαφορετικές εποχές ή χώρες, δηλαδή οι μορφές εκείνες που συνδέονται με την ύπαρξη των ποικίλων εξωτερικών καθορισμών που πηγάζουν από τους μεταβαλλόμενους ταξικούς συσχετισμούς δύναμης. Από τη διατύπωση λοιπόν της γενικής θεωρίας των κρίσεων είναι απαραίτητο να έχουν απομακρυνθεί τα αποτελέσματα των εξωτερικών (των μη αναγκαστικά δρώντων, των μη αναγόμενων στις αναγκαίες σχέσεις ανάμεσα στα πράγματα) προσδιορισμών (βλ. σχετικά και Ιωακείμογλου - Μηλιός 1991, σελ. 2527)[3]. Η νοητική ιδιοποίηση των εσωτερικών αναγκαίων σχέσεων που χαρακτηρίζουν κάθε καπιταλιστική κοινωνία αποτελεί βεβαίως και την προϋπόθεση για οποιαδήποτε συγκεκριμένη ανάλυση, για τη μελέτη δηλαδή ειδικότερων αντικειμένων έρευνας, με το συνυπολογισμό και των απαραίτητων προ τούτο εξωτερικών καθορισμών (π.χ. η σημερινή οικονομική ανάπτυξη και κρίση του ιταλικού ή του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού).

β) Όταν λέμε ότι η μελέτη του έργου του Μαρξ για τις οικονομικές κρίσεις πρέπει να γίνει σε αναφορά με τη

συζήτηση αντιπαράθεση μεταξύ των μαρξιστών σχετικά με το ίδιο θεωρητικό ζήτημα, είναι προφανές ότι αναφερόμαστε σ' εκείνους τους διανοητές που επιχείρησαν να ερμηνεύσουν την καπιταλιστική κρίση με βάση τις μαρξικές θεωρητικές έννοιες. Πρόκειται, κατά κύριο λόγο για τους θεωρητικούς της γερμανικής και αυστριακής Σοσιαλδημοκρατίας - Κάουτσκυ, Λούξεμπουργκ, Χίλφερντινγκ, Μπάουερ, Γκρόσμαν κ.ά. -, για τους ρώσους μαρξιστές των πρώτων δεκαετιών του αιώνα - Τουγκάν-Μπαρανόφσκι, Λένιν, Μπουχάριν -, καθώς και για ορισμένους νεότερους μαρξιστές θεωρητικούς. Από τη συζήτηση θα αποκλείσουμε επομένως τις κατ' όνομα μόνο «μαρξιστικές» προσεγγίσεις που παρήγαγαν στο παρελθόν κυρίως τα καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και οι θεωρητικοί του σοβιετικού «μαρξισμού» στη Δύση.

Θα ξεκινήσουμε, λοιπόν, από την παρουσίαση του γενικού πλαισίου θέσεων σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις που διατύπωσε ο Μαρξ, για να περάσουμε στη συνέχεια στην παρουσίαση των διαφορετικών θεωρητικών ερμηνειών που δόθηκαν στις θέσεις αυτές στο πλαίσιο της ιστορικής και σύγχρονης μαρξιστικής συζήτησης.

2. Το θεωρητικό πλαίσιο που έθεσε ο Μαρξ

Ο Μαρξ αναφέρεται εκτενώς στις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού στο τρίτο τμήμα του 3ου τόμου του «Κεφαλαίου» (κεφ. 13-16), του οποίου (τμήματος) ο γενικός τίτλος είναι «Ο νόμος της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει». Ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα των κρίσεων δίνει όμως στο μέρος ΙΙΙ του 15ου κεφαλαίου (του 3ου τόμου) που τιτλοφορείται «Πλεόνασμα κεφαλαίου σε συνθήκες πλεονάζοντος πληθυσμού».

Ο Μαρξ ονομάζει τις οικονομικές κρίσεις, κρίσεις υπερπαραγωγής διευκρινίζοντας παράλληλα: «Υπερπαραγωγή κεφαλαίου, και όχι ξεχωριστών εμπορευμάτων - αν και η υπερπαραγωγή κεφαλαίου περιλαμβάνει πάντα την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων - δεν σημαίνει λοιπόν τίποτε άλλο από υπερσυσσώρευση κεφαλαίου» (Κ. ΙΙΙ, σελ. 317).

Ο Μαρξ θεωρεί τις κρίσεις αναγκαίο αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής: «Περιοδικώς παράγονται πάρα πολλά μέσα εργασίας και μέσα συντήρησης, τόσα που δεν μπορούν να τα βάλλουν να λειτουργήσουν σαν μέσα εκμετάλλευσης των εργατών με ένα ορισμένο ποσοστό κέρδους. Παράγονται πάρα πολλά εμπορεύματα, τόσα που στις δοσμένες από την κεφαλαιοκρατική παραγωγή συνθήκες διανομής και κατανάλωσης δεν μπορούν να πουληθούν και να ξαναμετατραπούν σε νέο κεφάλαιο η περιεχόμενη σ' αυτά αξία και η περιεχόμενη σ' αυτήν υπεραξία, έτσι που να μπορεί να πραγματοποιηθεί το προτσές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής χωρίς διαρκώς επαναλαμβανόμενες εκρήξεις (...) Η παραγωγή σταματάει, όχι επειδή έχουν ικανοποιηθεί οι ανάγκες, αλλά όταν το σταμάτημα αυτό το απαιτούν η παραγωγή του κέρδους και η πραγματοποίηση του» (Κ. ΙΙΙ, σελ. 326327, η υπογρ. δική μου, Γ.Μ.).

Η δυνατότητα της κρίσης εντοπίζεται από τον Μαρξ ήδη στη μορφή του εμπορεύματος και την αντίφαση ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης που αντιπροσωπεύει. Όμως, «η εξέλιξη αυτής της δυνατότητας σε πραγματικότητα απαιτεί έναν ολόκληρο περίγυρο συνθηκών, οι οποίες από τη σκοπιά της απλής εμπορευματικής παραγωγής δεν υπάρχουν καν ακόμη» (Μαρξ 1991, σελ. 117-118). Στον καπιταλισμό, «η αντίφαση, εκφρασμένη στην πιο γενική της μορφή, συνίσταται στο ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής περικλείει μια τάση απόλυτης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, ανεξάρτητα από την αξία και την υπεραξία που περιέχεται σ' αυτή την τελευταία, ανεξάρτητα επίσης από τις κοινωνικές σχέσεις, μέσα στις οποίες συντελείται η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ενώ, από την άλλη, έχει για σκοπό τη διατήρηση της υπάρχουσας κεφαλαιακής αξίας και την αξιοποίηση της στον ανώτατο βαθμό (δηλαδή, τη διαρκώς επιταχυνόμενη αύξηση αυτής της αξίας) (...) Οι κρίσεις είναι πάντα μόνο στιγμιαίες βίαιες λύσεις των υπαρχουσών αντιφάσεων, βίαιες εκρήξεις που αποκαθιστούν για μια στιγμή τη διαταραγμένη ισορροπία» (Κ. ΙΙΙ, σελ. 315).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Μαρξ, οι κρίσεις έχουν ως βασικό κοινωνικό περιεχόμενο την «πληθώρα κεφαλαίου» (Κ. ΙΙΙ, σελ. 317), την υπερπαραγωγή κεφαλαίου τόσο στη μορφή (επενδυμένων) μέσων παραγωγής όσο και στη μορφή αδιάθετων (καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών) εμπορευμάτων. Η υπερπαραγωγή αυτή δεν είναι απόλυτη (δεν αφορά τις κοινωνικές ανάγκες), αλλά σχετική, δηλαδή προσδιορίζεται από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: αναφέρεται πάντοτε στη δυνάμενη να πληρώσει ζήτηση[4] και στο υψος εκείνο του ποσοστού κέρδους, που αν δεν επιτυγχάνεται, διακόπτεται «η "υγιής", «ομαλή» ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής» (Κ. ΙΙΙ, σελ. 323).

Ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου (υπερσυσσώρευση), που η άλλη όψη της είναι η υστέρηση (ως προς την παραγωγή) της δυνάμενης να πληρώσει ζήτησης (υποκατανάλωση), πτώση του ποσοστού κέρδους, είναι λοιπόν έννοιες με τις οποίες ο Μαρξ περιγράφει τις αλληλεξαρτώμενες εκφάνσεις της οικονομικής κρίσης του καπιταλισμού. Ποια όμως από τις έννοιες αυτές αποτελεί την κυρίαρχη όψη της ενότητας, δηλαδή αποτυπώνει την «ουσία» (συνιστά τη βασική δομική σχέση) της κρίσης; Ανάλογα με την απάντηση που έδωσαν στο ερώτημα αυτό (ερμηνεύοντας, κατά κανόνα, τις αναλύσεις του Μαρξ), οι μαρξιστές χωρίστηκαν σε τρία διακριτά ρεύματα.

3. Η υποκαταναλωτική θεωρία των «ορθόδοξων» Γερμανών μαρξιστών

Μετά το θάνατο των Μαρξ και Ἐνγκελς, οι «ορθόδοξοι» μαρξιστές της Γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας υπό τον K. Kautsky[5], τον Bebel κ.ά. ερμήνευαν τις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού ως κρίσεις υποκατανάλωσης. Είναι χαρακτηριστικό το ακόλουθο απόσπασμα του Κάουτσκυ, από άρθρο του σχετικά με τις κρίσεις στην Neue Zeit, Nr. 3. (29) του 1902:

«Οι καπιταλιστές και οι εργάτες που γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης απ' αυτούς, συνιστούν μια αγορά, η οποία πράγματι συνεχώς αυξάνει, με την αύξηση του πλούτου των πρώτων και του αριθμού των δεύτερων. Όμως αυτή η αύξηση (του μεγέθους της αγοράς, Γ.Μ.) δεν είναι τόσο ταχεία όσο η συσσώρευση του κεφαλαίου και η παραγωγικότητα της εργασίας και (Γι' αυτό, Γ.Μ.) η αγορά αυτή δεν επαρκεί από μόνη της για (να απορροφήσει, Γ.Μ.) τα καταναλωτικά μέσα που φτιάχνει η μεγάλη καπιταλιστική βιομηχανία. Αυτή (η βιομηχανία, Γ.Μ.) πρέπει να αναζητήσει μια επιπρόσθετη αγορά έξω από την περιοχή της, στα μη καπιταλιστικώς παράγοντα επαγγέλματα και έθνη. Την αγορά αυτή την βρίσκουν πράγματι, και την διευρύνουν επίσης όλο και περισσότερο, αλλά επίσης όχι αρκετά γρήγορα. Διότι αυτή η επιπρόσθετη αγορά δεν διαθέτει καθόλου την ελαστικότητα και τη δυνατότητα επέκτασης της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Από τη στιγμή που η καπιταλιστική παραγωγή γίνεται αναπτυγμένη μεγάλη βιομηχανία, όπως αυτό συνέβη στην περίπτωση της Αγγλίας ήδη στο δέκατο ένατο αιώνα, έχει τη δυνατότητα για τέτοια αλματώδη επέκταση, η οποία ξεπερνάει εντός ολίγου κάθε διεύρυνση της αγοράς. Γι αυτό, κάθε περίοδος άνθισης, η οποία έπεται μιας σημαντικής διεύρυνσης της αγοράς, είναι καταδικασμένη εκ των προτέρων σε βραχυβιότητα, και η κρίση γίνεται το αναγκαίο της τέλος (της οικονομικής άνθισης, Γ.Μ.). Αυτή είναι εν συντομία, κατά τη γνώμη μας, η θεωρία των κρίσεων που γενικά αποδέχονται οι "ορθόδοξοι" μαρξιστές, και η οποία διατυπώθηκε από τον Μαρξ». (Παρατίθεται στο Luxemburg 1970, σελ. 413-414). Σε άλλο σχετικό άρθρο της ίδιας περιόδου ο Κάουτσκυ εξηγεί ότι «η θεωρία μας (...) βλέπει την αιτία των κρίσεων στην υποκατανάλωση» (Neue Zeit 1902, Nr. 5 (31) σελ. 140. Παρατίθεται στο Luxemburg 1970 σελ. 413).

Τα αποσπάσματα του Κ. Κάουτσκυ που παραθέσαμε αξίζουν ιδιαίτερη προσοχή, γιατί συμπυκνώνουν τις βασικές θεωρητικές θέσεις της θεωρίας της υποκατανάλωσης:

Η υποκατανάλωση (της εργατικής τάξης) είναι όχι μόνο η αιτία των κρίσεων, αλλά και η «ουσία» τους. Η κρίση αποτυπώνει την εγγενή (άρα και μονίμως δρώσα) υστέρηση του πραγματικού μισθού (της καταναλωτικής δυνατότητας της εργατικής τάξης) ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας (τον όγκο των καπιταλιστικώς

παραγόμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων). Είναι αποτέλεσμα της συνεχούς μείωσης της αξίας της εργασιακής δύναμης και της συμπίεσης της μερίδας των μισθών στο καθαρό προϊόν.

Σύμφωνα με το βασικό αυτό πόρισμα της θεωρίας που εξετάζουμε (ο ρυθμός αύξησης των πραγματικών μισθών της εργατικής τάξης υπολείπεται αναγκαστικά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής έναντι του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, άρα και του ρυθμού συσσώρευσης κεφαλαίου και του ρυθμού αύξησης του όγκου των καπιταλιστικώς παραγόμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων), ο «καθαρός» καπιταλισμός (δηλαδή μια κοινωνία στην οποία υπάρχει μόνο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής) δεν είναι δυνατόν να υπάρξει και να αναπαράγεται σε διευρυνόμενη κλίμακα, θα βρίσκεται, αντίθετα, σε μια μόνιμη κρίση υποκατανάλωσης υπερπαραγωγής. Για να μπορεί ο καπιταλισμός να ξεπερνά την κρίση και να διευρύνει την καπιταλιστική παραγωγή, έχει λοιπόν ανάγκη από μια «εξωτερική» (ως προς την καπιταλιστική οικονομία) αγορά, «τα μη καπιταλιστικώς παράγοντα επαγγέλματα και έθνη» του Κάουτσκυ, τα οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, εμφανίζονται υπό τη μια ή την άλλη ονομασία σε όλες τις εκδοχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας: ως «τρίτα πρόσωπα» των αποικιών στη Λούξεμπουργκ και τους οπαδούς της - Sternberg -, ως «μη παραγωγική νέα μεσαία τάξη» στη Μοσκόβσκα (Μοσκόβσκα 1988 σελ. 134), ως φυσική «αύξηση του πληθυσμού προς την οποία προσαρμόζεται η συσσώρευση» στον Otto Bauer, ως απορρόφηση του πλεονάζοντος κεφαλαίου από το κράτος σε όλες τις θεωρίες της υποκατανάλωσης κ.λπ.[6].

4. Η κριτική τον Τουγκάν-Μπαρανόφσκι

Στις απόψεις των «ορθόδοξων μαρξιστών» της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας αντιπαρατέθηκε αρχικά ο ρώσος μαρξιστής καθηγητής Τουγκάν-Μπαρανόφσκι. Ο Μπαρανόφσκι ανήκε στα τέλη του 19ου - αρχές του 20ου αιώνα στην ομάδα των λεγόμενων «νόμιμων μαρξιστών» της Ρωσίας, οι οποίοι, παράλληλα με τους «ορθόδοξους μαρξιστές» της ρωσικής Σοσιαλδημοκρατίας (Πλεχάνοφ, Λένιν, κ. ά.) ασκούσαν κριτική στο κυρίαρχο τότε ρωσικό μαρξιστικό ρεύμα, τους ναρόντνικους υπό τον Ντάνιελσον.

Οι ναρόντνικοι αρνούνταν ότι ο καπιταλισμός είχε τη δυνατότητα να αναπτυχθεί στη Ρωσία μέσα από μια τυπικά υποκαταναλωτική λογική: Η χαμηλή αγοραστική δύναμη των ρωσικών μαζών υποστήριζαν, καθιστά άλυτο το πρόβλημα διάθεσης των καπιταλιστικά παραγόμενων εμπορευμάτων. Η λύση της «εξωτερικής αγοράς» προς την οποία καταφεύγουν οι δυτικές καπιταλιστικές χώρες για να ξεπεράσουν τους φραγμούς της υποκατανάλωσης, συνέχιζαν, δεν μπορεί να ισχύσει στην περίπτωση της Ρωσίας, γιατί τα ρωσικά εμπορεύματα θα εκτοπίζονται στη διεθνή αγορά από αυτά των δυτικών ευρωπαϊκών χωρών, λόγω της συγκριτικά ψηλότερης ανάπτυξης του καπιταλισμού σ' αυτές τις τελευταίες. (Για το ζήτημα αυτό, αλλά και για την κριτική του Λένιν - και των «νόμιμων μαρξιστών» -, αλλά και των Μαρξ και Ένγκελς, προς τις απόψεις των ναρόντνικων βλ. αναλυτικά Μηλιός 1992).

Ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι εκδίδει την εποχή αυτή δύο βιβλία στα γερμανικά: Το «Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England» - «Μελέτες σχετικά με τη θεωρία και την ιστορία των εμπορικών κρίσεων στην Αγγλία» - (1901) και το «Die theoretischen Grundlagen des Marxismus» - «Οι θεωρητικές βάσεις του Μαρξισμού» - (1905). Στα βιβλία αυτά μεταφέρει και προσαρμόζει την προς τους ναρόντνικους κριτική του, τη φορά αυτή εναντίον της υποκαταναλωτικής θεωρίας για τις κρίσεις των γερμανών «ορθόδοξων μαρξιστών».

Η κριτική αυτή του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι μπορεί να συνοψισθεί σε δύο βασικές θέσεις:

α) Οι «ορθόδοξοι μαρξιστές» της Γερμανίας απομακρύνονται με τη θεωρία της υποκατανάλωσης από τη θεωρία του Μαρξ, ο οποίος απέδειξε, με τα αναπαραγωγικά σχήματα του 2ου τόμου του «Κεφαλαίου», ότι

είναι δυνατή η διευρυνόμενη αναπαραγωγή μιας «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας, χωρίς την ανάγκη ύπαρξης «τρίτων» καταναλωτών, πέραν των φορέων της καπιταλιστικής παραγωγής, δηλαδή των εργατών και των καπιταλιστών.

β) Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της μερίδας των κερδών (συνεπεία της αύξησης του όγκου των καπιταλιστικά παραγόμενων εμπορευμάτων με ταχύτερους ρυθμούς από ό,τι οι πραγματικοί μισθοί των εργατών) δεν συνεπάγεται ότι η παραγωγή ξεπερνάει την καταναλωτική δυνατότητα της αγοράς, γιατί με την καπιταλιστική ανάπτυξη η παραγωγή (και αντίστοιχα η αγορά) αναδιαρθρώνεται, δηλαδή αυξάνει συνεχώς ο τομέας παραγωγής μέσων παραγωγής και αντίστοιχα η αγορά μέσων παραγωγής, σε βάρος του τομέα παραγωγής καταναλωτικών εμπορευμάτων και της αντίστοιχης αγοράς καταναλωτικών (μισθιακών) εμπορευμάτων.

Κατά τον Τουγκάν-Μπαρανόφσκι η ουσιώδης πλευρά, το ουσιώδες χαρακτηριστικό των κρίσεων είναι η υπερπαραγωγή και όχι η υποκατανάλωση: Πρόκειται για μια συγκυριακή υπερπαραγωγή κεφαλαίου (και συγκεκριμένα μέσων παραγωγής, γιατί κατ' αυτόν η συσσώρευση δεν εξαρτάται, όπως θα δούμε, από τη ζήτηση μέσων κατανάλωσης), δηλαδή για παραγωγή καπιταλιστικών εμπορευμάτων (μέσων παραγωγής) σε ποσότητες και τιμές υπό τις οποίες δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ένα ικανοποιητικό, για τη συνέχιση της συσσώρευσης, κέρδος. Η παραγωγική διαδικασία ανακόπτεται έτσι προσωρινά, τα εμπορεύματα μένουν απούλητα, ή διατίθενται σε «καταστροφικές» τιμές για τους καπιταλιστές (βιομηχάνους και εμπόρους). Ως αιτία της κρίσης υπερπαραγωγής θεωρείται η δυσαναλογία μεταξύ των διαφορετικών κλάδων της καπιταλιστικής παραγωγής. Ο ίδιος συνοψίζει ως εξής τα συμπεράσματα του:

«Η διαδεδομένη αντίληψη, την οποία ως ένα βαθμό συμμεριζόταν και ο Μαρξ ότι η αθλιότητα των εργατών, οι οποίοι αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, καθιστά αδύνατη την πραγματοποίηση των προϊόντων της διαρκώς διευρυνόμενης καπιταλιστικής παραγωγής, λόγω ανεπαρκούς ζήτησης - πρέπει να θεωρηθεί λάθος. Είδαμε ότι η καπιταλιστική παραγωγή δημιουργεί μόνη της για τον εαυτό της μια αγορά - η κατανάλωση είναι απλώς μία εκ των ροπών της καπιταλιστικής παραγωγής. Αν η κοινωνική παραγωγή ήταν οργανωμένη σχεδιασμένα, εάν οι Διευθυντές της παραγωγής είχαν μια ολοκληρωμένη γνώση της ζήτησης και την εξουσία να μεταφέρουν ελεύθερα την εργασία και το κεφάλαιο από τον ένα κλάδο παραγωγής στον άλλο, τότε δεν θα μπορούσε η προσφορά των εμπορευμάτων να ξεπεράσει τη ζήτηση, όσο χαμηλή και αν ήταν η κοινωνική κατανάλωση (μισθιακών εμπορευμάτων, Γ. Μ.)» («Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England», Jena 1901, σελ. 33, παρατίθεται στο Luxemburg 1970, σελ. 239).

Με τη φράση «όσο χαμηλή και αν ήταν η κοινωνική κατανάλωση» ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι υπονοεί την ταχύτερη αύξηση της συσσώρευσης στον τομέα της οικονομίας που παράγει μέσα παραγωγής, σε σχέση με τον τομέα που παράγει μέσα κατανάλωσης, η οποία συνοδεύεται από μια αντίστοιχη επιτάχυνση της ζήτησης μέσων παραγωγής σε σύγκριση με τη ζήτηση μέσων κατανάλωσης. Μάλιστα τη θέση αυτή ο Μπαρανόφσκι την επεκτείνει μέχρι τον ισχυρισμό ότι «μπορεί να υποχωρεί το συνολικό μέγεθος της κοινωνικής κατανάλωσης και συγχρόνως η συνολική κοινωνική ζήτηση για εμπορεύματα να αυξάνει» (όπ. π., σελ. 25, παρατίθεται στο Luxemburg 1970, σελ. 239).

Η θεωρητική παρέμβαση του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι καθόρισε όλη τη μετέπειτα συζήτηση για την κρίση, μεταξύ των εκτός Ρωσίας - ΕΣΣΔ - μαρξιστών, μέχρι το τέλος του Μεσοπολέμου. Χαρακτηριστικό για τη σημασία της παρέμβασης αυτής είναι το ακόλουθο απόσπασμα του Henryk Grossmann, από άρθρο του που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1932: «Έχει δίκιο ο Hilferding όταν γράφει για τις, μέχρι την έκδοση του βιβλίου του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι, το 1901, "αναλύσεις του 2ου τόμου που πέρασαν απαρατήρητες" (Finanzkapital, Wien 1910, σελ. 303) και συμπληρώνει: "Η προσφορά του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι έγκειται στο ότι στις γνωστές του "Μελέτες..." επισήμανε τη σημασία αυτών των αναλύσεων για το ζήτημα των κρίσεων. Αξιοπαρατήρητο είναι μόνο το ότι υπήρχε η ανάγκη μιας τέτοιας επισήμανσης" (όπ. π. σελ. 304). Με τη μεταστροφή που προέκυψε με την έκδοση του βιβλίου του Τουγκάν, φθάσαμε στο αντίθετο άκρο» (Η. Grossmann, «Die Wert Preis Transformation bei Marx und das Krisenproblem», στο Grossmann 1971, σελ. 62. Για το

ίδιο ζήτημα βλ. Luxemburg 1971, σελ. 412).

5. Η αντεπίθεση των οπαδών της υποκατανάλωσης. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ

Η πρώτη απάντηση στον Μπαρανόφσκι από τη μεριά του Κάουτσκυ επικεντρώθηκε στη σωστή επισήμανση ότι δεν ανταποκρίνεται στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ η θέση πως η συσσώρευση κεφαλαίου μπορεί να συντελείται ακόμα και αν μειούται ο όγκος των εμπορευμάτων που καταναλώνει η εργατική τάξη στο ι σύνολο της. Την κριτική αυτή προς τη θεωρία του Μπαρανόφσκι συμμερίζονταν άλλωστε και οι «ορθόδοξοι» Ρώσοι Σοσιαλδημοκράτες[7].

Ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι (όπως και ο Λένιν ήδη από το 1893, βλ. Μηλιός 1992 σελ. 104 επ.) αναφέρεται, όπως είπαμε, στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ για να θεμελιώσει την άποψη του σχετικά με τη δυνατότητα διευρυνόμενης αναπαραγωγής μιας «καθαρής» καπιταλιστικής κοινωνίας. Από τα σχήματα αυτά προκύπτει όμως ότι η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του καπιταλισμού συνδέεται αναγκαστικά με τη διεύρυνση και της αγοράς μισθιακών καταναλωτικών εμπορευμάτων (που σημαίνει και αύξηση των συνολικών πραγματικών μισθών, καταρχήν με την απασχόληση επιπρόσθετων εργατών)[8].

Σύμφωνα με τα σχήματα του Μαρξ οι αξίες (ή, αντίστοιχα, οι τιμές) των καταναλωτικών εμπορευμάτων που υπεισέρχονται στην προσωπική κατανάλωση των καπιταλιστών και των εργατών (ήδη απασχολούμενων και νεοαπασχολούμενων με τη διεύρυνση της παραγωγής) του τομέα Ι της οικονομίας (ο οποίος παράγει μέσα παραγωγής), πρέπει να ισούνται με τις αξίες (τιμές) των (στη διάρκεια της περιόδου παραγωγής), (α) φθειρόμενων και, (β) συσσωρευόμενων μέσων παραγωγής του τομέα Π (ο οποίος παράγει μέσα κατανάλωσης). Η συσσώρευση κεφαλαίου σημαίνει λοιπόν αύξηση και του όγκου των παραγόμενων και καταναλούμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων, σημαίνει επομένως αύξηση του όγκου των εμπορευμάτων που καταναλώνει το σύνολο των εργατών (αύξηση του συνολικού πραγματικού μισθού), ακόμα και αν η αξία (η τιμή) του αυξανόμενου αυτού όγκου εμπορευμάτων μειούται (μείωση των ονομαστικών μισθών), λόγω ταχύτερης (από την αύξηση των πραγματικών μισθών) αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Μόνο που, σύμφωνα με το σχήμα του Μαρξ, αν λόγω ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας, μειώνονται οι ονομαστικοί μισθοί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μειώνεται η αξία (τιμή) των καταναλωτικών εμπορευμάτων που απορροφά ο τομέας Ι (εργάτες + καπιταλιστές), θα πρέπει αντίστοιχα να μειώνεται (από τη μια περίοδο παραγωγής στην άλλη) και η αξία (τιμή) των φθειρόμενων και συσσωρευόμενων μέσων παραγωγής του τομέα ΙΙ. Όμως τότε θα είχαμε συρρίκνωση της συνολικά παραγόμενης αξίας και όχι διεύρυνση της (συσσώρευση), διότι η παραγωγή μέσων παραγωγής γενικά (τομέας Ι) δεν είναι ανεξάρτητη, αλλά αντίθετα συναρτάται άμεσα (βλ. και Μπουχάριν 1992) με την παραγωγή των μέσων παραγωγής που χρησιμοποιεί (καταναλώνει) ο τομέας ΙΙ (μέσα παραγωγής για παραγωγή καταναλωτικών αγαθών). Η παραγωγή μέσων παραγωγής για παραγωγή μέσων παραγωγής δεν μπορεί να ανακυκλώνεται χωρίς σύνδεση με την υπόλοιπη παραγωγή.

Η κριτική του Κάουτσκυ στον Μπαρανόφσκι αναφορικά με τη σχέση συσσώρευσης κατανάλωσης είναι μεν ορθή, όμως τα βασικά προβλήματα που έθεσε η παρέμβαση του Μπαρανόφσκι αφορούν, όπως είδαμε άλλα ζητήματα, και συγκεκριμένα: α) τη δυνατότητα διευρυνόμενης αναπαραγωγής μιας «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας χωρίς τη συνδρομή μιας αγοράς «τρίτων προσώπων», πέραν των εργατών και των καπιταλιστών και, β) την επιτάχυνση της συσσώρευσης μέσω της ταχύτερης διεύρυνσης της παραγωγής και της αγοράς μέσων παραγωγής (για την παραγωγή μέσων παραγωγής) σε σχέση με την αγορά καταναλωτικών αγαθών. Τελικά οι «ορθόδοξοι» μαρξιστές της Δύσης καλούνταν να απαντήσουν στο ερώτημα εάν και πώς συμβιβάζεται η θεωρία της υποκατανάλωσης με τη θεωρία που διατύπωσε ο Μαρξ για τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή της «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας.

Στο ερώτημα αυτό οι θεωρητικοί της δυτικής Σοσιαλδημοκρατίας απάντησαν με τρεις διαφορετικούς τρόπους:

α) Είτε αγνόησαν τα ουσιαστικά ζητήματα που τέθηκαν με την παρέμβαση του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι (π.χ. Κάουτσκι, Μοσκόβσκα, κ.ά.), εμμένοντας στις βασικές αρχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας,

β) είτε τοποθετήθηκαν στο ζήτημα για να υπερασπιστούν τη θεωρία της υποκατανάλωσης ενάντια στα αναπαραγωγικά σχήματα του 2ου τόμου (Λούξεμπουργκ, Στέρυμπεργκ): υποστήριξαν, δηλαδή, ότι τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ είναι «λάθος», διότι ισχύουν έχοντας ως προϋπόθεση μια διαρκή «διεύρυνση της δυνάμενης να πληρώσει ζήτησης για εμπορεύματα» (Luxemburg 1970, σελ. 88). Εφόσον μια τέτοια διεύρυνση είναι, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, αδύνατη χωρίς την ύπαρξη «τρίτων προσώπων», συνάγεται ότι τα «μαθηματικά σχήματα δεν μπορούν να αποδείξουν απολύτως τίποτα στο ζήτημα της συσσώρευσης διότι οι ιστορικές τους προϋποθέσεις είναι αστήρικτες» (Luxemburg 1970, σελ. 401),

γ) είτε, τέλος, υιοθέτησαν (με ή χωρίς παραλλαγές) την προβληματική του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι και θεώρησαν την οικονομική κρίση ως κρίση υπερσυσσώρευσης, προκύπτουσα από την «αναρχία της παραγωγής», που οδηγεί περιοδικά στην καταστροφή της αναλογικότητας μεταξύ των διαφόρων κλάδων της παραγωγής (Χίλφερντιυγκ[9], Μπάουερ[10], Πάννεκεκ. Βλ. Luxemburg 1970, σελ. 401 επ., 440 επ.).

Η συζήτηση και η αντιπαράθεση ανάμεσα στις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις αναζωπυρώθηκε με την έκδοση του βιβλίου της Ρόζας Λούξεμπουργκ «Die Akkumulation des Kapitals» (1913), με το οποίο, όπως μόλις είπαμε, διατυπώνεται η Θεωρία της υποκατανάλωσης στις ακραίες της συνέπειες: Η υστέρηση της αμοιβής των εργατών ως προς τους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και τον όγκο των παραγόμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων[11] καθιστά αδύνατη τη διευρυμένη αναπαραγωγή μιας «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας. Οι πραγματικές καπιταλιστικές οικονομίες καταφέρνουν να ξεπερνούν τις κρίσεις που διαρκώς δημιουργεί ο φραγμός της υποκατανάλωσης μέσω της προσφυγής στα «τρίτα πρόσωπα» του «μηκαπιταλιστικού περιβάλλοντος» των αποικιών, που απορροφούν την πλεονάζουσα (υπερ)παραγωγή κάθε καπιταλιστικά αναπτυγμένης αποικιακής δύναμης. Το βιβλίο της Λούξεμπουργκ προκάλεσε τις κριτικές όχι μόνο ορισμένων σοσιαλδημοκρατών θεωρητικών, όπως του Μπάουερ και του Χίλφερντιυγκ, αλλά και των θεωρητικών της Τρίτης Διεθνούς, με σημαντικότερη την πολεμική του Μπουχάριν «Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals» - «Ο ιμπεριαλισμός και η συσσώρευση του κεφαλαίου» - (1925), που το τμήμα της που αναφέρεται στις περιοδικές κρίσεις του καπιταλισμού δημοσιεύεται στο παρόν τεύχος των θέσεων.

6. Οι θεωρητικοί της Γ' Διεθνούς: Η παρέμβαση τον Μπουχάριν

Η παρέμβαση του Μπουχάριν, όπως και η αντίστοιχη του Λένιν αρκετά χρόνια πριν εναντίον των ναρόντνικων (Μηλιός 1992), συνέκλινε με αυτή του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι - και ορισμένων δυτικών μαρξιστών (Χίλφερντιυγκ, Μπάουερ) -, καθόσον θεωρούσε ως ουσιώδη πλευρά της κρίσης την υπερσυσσώρευση (συγκυριακή υπερπαραγωγή κεφαλαίου), περιείχε όμως τρεις πολύ σημαντικές διαφορές:

α) Ο Μπουχάριν, όπως προηγούμενα ο Λένιν, ξεπερνώντας μια θέση ταμπού του σοσιαλιστικού κινήματος του τέλους του περασμένου αρχών του τρέχοντος αιώνα, αναγνωρίζει ότι οι συνολικοί (πραγματικοί αλλά και υπό όρους ονομαστικοί) μισθοί μπορούν να αυξάνονται στον καπιταλισμό, τόσο όσο απαιτεί η απρόσκοπτη αναπαραγωγή των κυρίαρχων οικονομικοκοινωνικών σχέσεων:

«Δεν υπάρχει καθόλου ζήτημα εσωτερικής αγοράς σαν ξεχωριστό αυτοτελές ζήτημα που να τίθεται ανεξάρτητα από το ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού» έγραφε ο Λένιν το 1899 και συμπλήρωνε: «Γι αυτό ακριβώς η θεωρία του Μαρξ δεν βάζει πουθενά και ποτέ αυτό το ζήτημα χωριστά (...) Ο βαθμός ανάπτυξης της

εσωτερικής αγοράς είναι ο βαθμός ανάπτυξης του καπιταλισμού σε μια χώρα» (Λένιν Άπαντα, τ. 3, 1953, σελ. 59, «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία»). Και ο Μπουχάριν στην πολεμική του κατά της Λούξεμπουργκ σημείωνε: «Τα "όρια της κατανάλωσης" διευρύνονται μόνο μέσω της παραγωγής, η οποία αυξάνει 1. το εισόδημα των καπιταλιστών, 2. το εισόδημα της εργατικής τάξης (πρόσθετοι εργάτες), 3. το σταθερό κεφάλαιο της κοινωνίας (τα μέσα παραγωγής που λειτουργούν ως κεφάλαιο» (Bucharin 1970 σελ. 4445, βλ. και Μπουχάριν 1992). Και συνέχιζε: «1. η αύξηση σε μέσα παραγωγής προκαλεί έναν πολλαπλασιασμό της μάζας των καταναλωτικών αγαθών, 2. αυτή η αύξηση προκαλεί συγχρόνως μια νέα ζήτηση αυτών των καταναλωτικών αγαθών και συνεπώς 3. σε μια ορισμένη στάθμη της παραγωγής μέσων παραγωγής αντιστοιχεί μια εντελώς καθορισμένη στάθμη παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, με άλλα λόγια, η αγορά μέσων παραγωγής είναι συνδεδεμένη με την αγορά καταναλωτικών αγαθών και τελικά, λοιπόν, αποκομίζουμε το αντίθετο απ' ό,τι πρεσβεύει ο κ. Τουγκάν» (Bucharin 1970 σελ. 50 βλ. και Μπουχάριν 1992).

Η θέση ταμπού ότι οι πραγματικοί μισθοί δεν είναι δυνατόν να αυξάνονται με ρυθμούς συναρτώμενους με το ρυθμό συσσώρευσης οδηγεί προφανώς τον Μπαρανόφσκι στη αντιφατική αποσύνδεση της συσσώρευσης από την κατανάλωση μισθιακών εμπορευμάτων: Ενώ κάνει χρήση των αναπαραγωγικών σχημάτων του Μαρξ, μιλάει όπως είδαμε για συρρικνούμενη (πραγματική) ιδιωτική κατανάλωση. Η ίδια θέση αναγκάζει, προφανώς, τον Μπάουερ να θεωρήσει την (απαιτούμενη για την απρόσκοπτη διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου) αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης ως αποτέλεσμα και μόνο της αύξησης του πληθυσμού. Η αντίφαση στο έργο του Μπαρανόφσκι και του Μπάουερ προκύπτει από το γεγονός ότι επιχειρούν να χρησιμοποιήσουν μια θέση που ανήκει αποκλειστικά και μόνο στο σύνολο θέσεων της υποκαταναλωτικής θεωρίας, προς την οποία (θεωρία) ασκούσαν όμως κριτική. Μάλιστα στο πλαίσιο της υποκαταναλωτικής θεωρίας η θέση αυτή αναδεικνύεται στο πλέον βασικό πόρισμα: υποδεικνύει ότι ακόμα και αν οι οι πραγματικοί μισθοί αυξάνουν, εντούτοις οι ονομαστικοί μισθοί μειώνονται σε τέτοιο βαθμό (λόγω ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας σε σχέση με τους πραγματικούς μισθούς), ώστε «δεν είναι δυνατόν να αντισταθμιστεί η εκλείπουσα ιδιωτική από μια αυξανόμενη αναπαραγωγική κατανάλωση» (Μοσκόβσκα 1988, σελ. 45).

Η θέση ταμπού για την αδυναμία των συνολικών μισθών να μεταβάλλονται σε αντιστοιχία με τους ρυθμούς της κεφαλαιακής συσσώρευσης στηρίζεται καταρχήν σε μια αυθαίρετη δογματική αντίληψη σχετικά με τον κοινωνικό συσχετισμό δύναμης ανάμεσα σε εργάτες και καπιταλιστές, σύμφωνα με την οποία η μερίδα των μισθών διαρκώς μειώνεται και μάλιστα τόσο ώστε να προκύπτει αδυναμία «διάθεσης» της παραγωγής. Έτσι ακόμα και συγγραφείς που αντιλαμβάνονται ότι το ποσοστό κέρδους μπορεί να αυξάνεται μακροπρόθεσμα (και) μέσα από τη μείωση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (συνεπεία ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας ως προς την αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου, βλ. παρακάτω) εμμένουν στη δογματική θέση ότι οι ονομαστικοί μισθοί στον καπιταλισμό πρέπει συνεχώς να συρρικνώνονται [12]. Σήμερα γνωρίζουμε, π.χ. από την ιστορική εξέλιξη μετά το Β[1] Παγκόσμιο Πόλεμο, ότι η θέση αυτή δεν επαληθεύεται. Όχι μόνο οι πραγματικοί μισθοί αλλά και η μερίδα των μισθών παρουσίαζε ανοδική τάση τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες του ΟΟΣΑ (Μηλιός - Ιωακείμογλου 1990). Πρέπει, λοιπόν, να θεωρήσουμε ως απόλυτα βάσιμη την κριτική αυτή των θεωρητικών της Γ' Διεθνούς προς την υποκαταναλωτική θεωρία.

β) Η δεύτερη σημαντική διαφοροποίηση του Μπουχάριν (και παλιότερα, στο πλαίσιο μιας άλλης θεωρητικής διαμάχης, του Λένιν) ως προς τις απόψεις που εισήγαγε στη Δυτ. Ευρώπη ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι αφορά τις «αιτίες» της κρίσης. Ο Μπουχάριν υποστηρίζει, εμμένοντας στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ, ότι η κρίση προκύπτει μεν από τη δυσαναλογία ανάμεσα στους τομείς της παραγωγής, όμως επισημαίνει ότι «ο παράγων κατανάλωση αποτελεί ένα στοιχείο αυτής της δυσαναλογίας (...) Η σωστή λειτουργία της κοινωνικής αναπαραγωγής απαιτεί μια σωστή αναλογία μεταξύ των καταναλωτικών αγαθών των εργατών και των άλλων μερών του συνολικού κοινωνικού προϊόντος (...) Με άλλα λόγια: Η δυσαναλογία της συνολικής κοινωνικής παραγωγής δεν συνίσταται μόνο στη δυσαναλογία των κλάδων παραγωγής αλλά και στη δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και προσωπικής κατανάλωσης» (Bucharin 1970, σελ. 63, 67, 69, βλ. και Μπουχάριν 1992).

Από τη θέση αυτή κατ' αρχήν προκύπτει ότι η κρίση θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως γενική υπερπαραγωγή

και όχι μερική υπερπαραγωγή (εκκινούσα από, και περιοριζόμενη σε ορισμένους μόνο κλάδους παραγωγής), όπως συνάγεται (και οι θεωρητικοί της υποκατανάλωσης σωστά το επισήμαναν) από την προσέγγιση του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι (Bucharin 1970, σελ. 59 επ.).

Όμως η σημαντικότερη θεωρητική συνέπεια της θέσης ότι «ο παράγων κατανάλωση αποτελεί ένα στοιχείο αυτής της δυσαναλογίας» έγκειται στο ότι για πρώτη φορά δεν εντοπίζεται μια συγκεκριμένη και συστηματικώς (μονίμως) δρώσα Αιτία της κρίσης. Πραγματικά στο σχήμα του Μπουχάριν υπεισέρχονται ως αιτίες οι συνολικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος, από τη δράση των οποίων ανατρέπεται η ισορρροπία (αναλογικότητα) μεταξύ παραγωγής και (παραγωγικής και ατομικής) κατανάλωσης, επομένως και η ισορροπία (αναλογικότητα) μεταξύ των παραγωγικών τομέων. Η κρίση είναι η στιγμή εκδήλωσης αυτής της ανισορροπίας (δυσαναλογίας) και ταυτόχρονα η διαδικασία αποκατάστασης της ισορροπίας, μέχρι την τελική ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος:

«Απ' αυτή την άποψη είναι ολοφάνερο ότι ένας τραυματισμός της αναλογικότητας μπορεί να προέλθει τόσο από την παραγωγή πρώτων υλών όσο και από την παραγωγή μηχανών, τόσο από την παραγωγή ενδιάμεσων προϊόντων όσο και από την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών» (Bucharin 1970, σελ. 54)[13]. «Η καπιταλιστική κοινωνία είναι μια "ενότητα από αντιθέσεις". Η διαδικασία κίνησης της καπιταλιστικής κοινωνίας είναι μια διαδικασία μόνιμης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών αντιφάσεων. Η διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής είναι μια διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής αυτών των αντιφάσεων. Αν όμως συμβαίνει αυτό, τότε είναι φανερό ότι αυτές οι αντιφάσεις πρέπει τελικά να τινάξουν στον αέρα όλο το καπιταλιστικό σύστημα στο σύνολο του (...) Το όριο είναι η ένταση των καπιταλιστικών αντιφάσεων σ' ένα συγκεκριμένο βαθμό». (Bucharin 1970, σελ. 98, οι υπογρ. του συγγρ.). Αντίθετα με αυτή την αντίληψη, η Ρ. Λούξεμπουργκ (όπως και όλοι οι θεωρητικοί της υποκατανάλωσης) «ψάχνει στον καπιταλισμό επιπόλαιες, τυπικά λογικές αντιθέσεις, που δεν είναι δυναμικές, που δεν αναιρούνται, που δεν είναι στοιχεία μιας αντιφατικής ενότητας, αλλά που αρνούνται κατ' απόλυτο τρόπο αυτή την ενότητα» (Bucharin 1970, σελ. 73, βλ. και Μπουχάριν 1992)[14].

Θα υποστηρίξουμε στο τελευταίο μέρος αυτής της ανάλυσης ότι η λογική της «απούσας αιτίας» (μιας αιτίας που ανάγεται στις συνολικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και Γι αυτό δεν είναι ορατή και διαχειρίσιμη) ανταποκρίνεται και στη θεωρία του Μαρξ.

γ) Συνέπεια των παραπάνω θέσεων για το χαρακτήρα και τις αιτίες των κρίσεων είναι και η θέση ότι ο τόπος δημιουργίας της κρίσης δεν είναι η σφαίρα της πραγματοποίησης των εμπορευμάτων, η αγορά, αλλά η ίδια η διαδικασία παραγωγής: «Η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών για τους εργάτες είναι η έμμεση παραγωγή της εργασιακής δύναμης, σωστότερα, η προϋπόθεση αυτής της παραγωγής (...) Η δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης των μαζών δεν μπορεί να διαχωριστεί από τη γενική δυσαναλογία της διαδικασίας παραγωγής (...) Η δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης απεικονίζει μια δυσαναλογία της παραγωγής και με μια αμεσότερη, πιο στενή έννοια, την έννοια συγκεκριμένα μιας δυσαναλογίας ανάμεσα στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών και στην παραγωγή μισθωτής εργασιακής δύναμης.» (Bucharin 1970 σελ. 69, 7071).

7. Από τη θεωρία της υποκατανάλωσης στη θεωρία της «κατάρρευσης» τον καπιταλισμού

Από όσα αναπτύξαμε στα προηγούμενα γίνεται φανερό ότι ανάμεσα στη θεωρία της υποκατανάλωσης και στη θεωρία της υπερσυσσώρευσης υφίσταται μια θεμελιώδης διαφορά όχι μόνο σε ό,τι αφορά τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της κρίσης αλλά και σε ό,τι αφορά τους όρους διευρυνόμενης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος.

Σύμφωνα με τη θεωρία της υπερσυσσώρευσης η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του καπιταλισμού αποτελεί μια κατάσταση εγγενώς αναπαραγόμενης ισορροπίας («η διευρυνόμενη αναπαραγωγή μιας καθαρής καπιταλιστικής οικονομίας είναι δυνατή, σύμφωνα με τα σχήματα του Μαρξ»), ενώ η κρίση αποτελεί μια στιγμή (προσωρινής) ανατροπής της ισορροπίας. Αντίθετα, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης η κρίση αποτελεί εκδήλωση της εγγενούς ανισορροπίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης («η κατανάλωση υστερεί αναγκαστικά ως προς την παραγωγή»), ενώ η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του συστήματος διασφαλίζεται (προσωρινά) μέσω «τρίτων» (ως προς τους καπιταλιστές και τους εργάτες) καταναλωτών.

Βεβαίως οι υποκαταναλωτικές προσεγγίσεις που διατυπώθηκαν μετά την παρέμβαση της Λούξεμπουργκ (με εξαίρεση αυτές των «λουξεμπουργκιστών», όπως π.χ. το βιβλίο του Στέρυμπεργκ «Der Imperialismus», που κυκλοφόρησε το 1926) τοποθετούν κατά κανόνα τους εκτός καπιταλιστικών σχέσεων «τρίτους καταναλωτές» στο εσωτερικό των ίδιων των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών: Είναι το κράτος, ως καταναλωτής καπιταλιστικά παραχθέντων εμπορευμάτων, ή η «νέα μεσαία τάξη» των «μη παραγωγικών» μισθωτών του εμπορίου, της διαφήμισης κ.λπ. που «δεν αυξάνει τις αξίες της οικονομίας», ενώ «η κατανάλωση της ζωογονεί την αγορά» (Μοσκόβσκα 1988, σελ. 134)[15]. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου καθίσταται δυνατή χάρις σ' αυτούς τους «τρίτους καταναλωτές», η ύπαρξη και διεύρυνση των οποίων συνδέεται συνήθως με μια εξω-οικονομική (πολιτική) «ρύθμιση»: Είτε την αποικιακή πολιτική και τον πόλεμο, είτε την αύξηση των κρατικών και στρατιωτικών δαπανών κ.λπ.'[6]

Επειδή όμως τα μέσα της κρατικής ρύθμισης δεν είναι ανεξάντλητα (ή αλλοιώς: οι δυνατότητες των «τρίτων καταναλωτών» να απορροφούν τη διαρκώς διευρυνόμενη πλεονάζουσα παραγωγή δεν είναι ανεξάντλητες), η εγγενής ανισορροπία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης θα οδηγήσει αναπόφευκτα, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, στην κατάρρευση του καπιταλισμού.

Η θεωρία της κατάρρευσης του καπιταλισμού διατυπώνεται με τον καλύτερο τρόπο από τη Ρ. Λούξεμπουργκ: Η ροπή του καπιταλισμού να συρρικνώνει τον οικονομικό χώρο των «τρίτων προσώπων» θα οδηγήσει στην «αντικειμενική οικονομική αδυναμία ύπαρξης του καπιταλισμού»: «Η επανάσταση των εργατών, ο ταξικός τους αγώνας - και σ' αυτό ακριβώς συνίσταται η εγγύηση της νικηφόρας δύναμης τους -, είναι απλώς ιδεολογικό ανακλαστικό της αντικειμενικής ιστορικής αναγκαιότητας του σοσιαλισμού, η οποία προκύπτει απ' την αντικειμενική οικονομική αδυναμία ύπαρξης του καπιταλισμού σε κάποιο συγκεκριμένο επίπεδο της εξέλιξης του» (Luxemburg 1970, σελ. 410). Αλλά ακόμα και στις περιπτώσεις που δεν έχουμε μια ολοκληρωμένη διατύπωση της θεωρίας της κατάρρευσης, αυτή παρεισδύει σχεδόν σε κάθε ανάλυση που βασίζεται στην υποκαταναλωτική προσέγγιση: «Όσο μεγαλύτερο το χρονικό διάστημα που υπάρχει ήδη ο καπιταλισμός, τόσο βαθύτερο το χάσμα μεταξύ παραγωγικής και καταναλωτικής δύναμης (...) αυτό που βλέπουμε σήμερα δεν είναι μια "μακρά διακύμανση" της οικονομίας αλλά η κατάρρευση τον καπιταλισμού» (Μοσκόβσκα 1988, σελ. 138, 140)[17].

Αντίθετα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, η θεωρία της υπερσυσσώρευσης δεν καταλήγει σε κάποιο σχήμα κατάρρευσης του καπιταλισμού. Τουναντίον υποστηρίζει, όπως ήδη είδαμε, ότι η ανατροπή του καπιταλισμού θα προκύψει σαν αποτέλεσμα μιας συγκυρίας όξυνσης των συνολικών του αντιφάσεων: «Μόνιμες κρίσεις δεν υπάρχουν» (Bucharin 1970 σελ. 45). «Το όριο (του καπιταλισμού, Γ.Μ.) είναι η ένταση των καπιταλιστικών αντιφάσεων σ' ένα συγκεκριμένο βαθμό» (Bucharin 1970, σελ. 98).

8. Οι κρίσεις ως έκφραση της πτωτικής τάσης τον ποσοστού κέρδους

Στο περιθώριο της διαμάχης ανάμεσα στη θεωρία της υποκατανάλωσης και στη θεωρία της υπερσυσσώρευσης διατυπώθηκε και η θεωρία ότι η κρίση υπερπαραγωγής είναι έκφραση της πτώσης του ποσοστού κέρδους, σε

αντιστοιχία με το νόμο που διατύπωσε ο Μαρξ στον 3ο τόμο του «Κεφαλαίου». Σύμφωνα με τον Μαρξ η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους προκύπτει από το γεγονός ότι μακροπρόθεσμα η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνει ταχύτερα από την παραγωγικότητα της εργασίας, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και να μειώνεται το ποσοστό κέρδους (εφόσον το ποσοστό υπεραξίας - εκμετάλλευσης - αυξάνεται με ρυθμούς χαμηλότερους από την οργανική σύνθεση), δηλαδή να αυξάνεται το υπερπροϊόν με ρυθμούς χαμηλότερους από το επενδυμένο κεφάλαιο.

Εκφραστής αυτής της ερμηνείας των οικονομικών κρίσεων ήταν ο Henryk Grossmann. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Γκρόσμαν, το ουσιώδες γνώρισμα της κρίσης είναι η πτώση του ποσοστού κέρδους και αιτία της κρίσης είναι η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (ή, αντίστοιχα, η ταχύτερη αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου σε σχέση με την παραγωγικότητα της εργασίας).

Ο Γκρόσμαν άσκησε συστηματική κριτική στην υποκαταναλωτική θεωρία και ιδίως στις προσεγγίσεις της Λούξεμπουργκ και του Στέρυμπεργκ[18], διότι υποστήριζε ότι η πραγματοποίηση του παραγόμενου υπερπροϊόντος και η διευρυνόμενη αναπαραγωγή της καθαρής καπιταλιστικής κοινωνίας είναι δυνατή, όσο το ποσοστό κέρδους παραμένει σε συγκεκριμένα επίπεδα. Φραγμός στη συσσώρευση δεν τίθεται κατά τον Γκρόσμαν από μια συστηματική υστέρηση της καταναλωτικής δυνατότητας των εργατών ως προς την παραγωγή, αλλά από την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους: Η τάση αυτή λειτουργεί στην πραγματικότητα ως τάση κατάρρευσης του καπιταλισμού, που εκδηλώνεται με τις περιοδικές οικονομικές κρίσεις.

Όταν τα μέσα και οι δυνατότητες του καπιταλιστικού συστήματος να ανθίσταται στην τάση αυτή κατάρρευσης (την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους) εξαντληθούν, θα επέλθει και το τέλος του καπιταλισμού. Ο Γκρόσμαν θεωρούσε έτσι μικρής σημασίας τη συζήτηση γύρω από τα σχήματα αναπαραγωγής του 2ου τόμου, που άφηνε έξω το ζήτημα της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, και ονόμαζε «νεοαρμονιστές» («NeoHarmoniker», Grossmann 1971, σελ. 86) τους Τουγκάν-Μπαρανόφσκι, Χίλφερντιυγκ και Μπάουερ επειδή δεν είχαν μια θεωρία κατάρρευσης του καπιταλισμού. (Βλ. και Rosdolsky 1969, 3. Kapital, σελ. 524596, και ιδίως σελ. 580 επ.).

Στα μέσα και τις μεθόδους που θεωρούσε ο Γκρόσμαν ότι αντεπιδρούν στη μείωση του παραγόμενου κέρδους και την τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους, και ως εκ τούτου συμβάλλουν στο ξεπέρασμα των περιοδικών κρίσεων και στην απομάκρυνση του χρονικού σημείου της αναπόφευκτης κατάρρευσης, συγκατέλεγε και τις εξαγωγές κεφαλαίου. Κι αυτό γιατί σωστά παρατηρούσε, αντίθετα με τη Λούξεμπουργκ και τον Στέρυμπεργκ, ότι οι εξαγωγές κεφαλαίου προς τις αποικίες και τις μη καπιταλιστικές χώρες είχαν ως βασικό σκοπό τη δημιουργία εκεί πολλαπλάσιων κερδών ως προς το αρχικά εξαγόμενο κεφάλαιο, και την επανεισαγωγή των κερδών αυτών στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (Grossmann 1971, σελ. 157).

«Ο νόμος (της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, Γ.Μ.) καθαυτόν», έγραφε ο Γκρόσμαν, «είναι στην πραγματικότητα μια αυτονόητη συνέπεια της εργασιακής θεωρίας της αξίας, όταν η συσσώρευση λαμβάνει χώρα στη βάση μιας συνεχώς ψηλότερης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (...) Τελικά η συσσώρευση θα καταστεί αδύνατη, διότι η μάζα της υπεραξίας δεν θα επαρκεί για να εξασφαλίζει το απαραίτητο ποσοστό αύξησης στο γοργά αυξανόμενο σταθερό κεφάλαιο (...) Με την περαιτέρω αύξηση της οργανικής σύνθεσης θα φτάσει αναγκαστικά ένα χρονικό σημείο όπου θα είναι αδύνατο να συνεχιστεί η οποιαδήποτε συσσώρευση. Αυτός είναι ο μαρξικός νόμος της κατάρρευσης (του καπιταλισμού, Γ.Μ.)» (Grossmann 1971, σελ. 2829).

Η πρώτη κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία που εξετάζουμε εδώ, είναι ότι σύμφωνα με τον Μαρξ, η κρίση υπερπαραγωγής αποτελεί ένα διακριτό (περιοδικό) φαινόμενο ως προς τη (μονίμως δρώσα) τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους (Bucharin 1970, σελ. 45).

Η πιο ουσιαστική κριτική στην ερμηνεία των κρίσεων με βάση την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους διατυπώθηκε όμως στη δεκαετία του 1930 από τη Μοσκόβσκα (Μοσκόβσκα 1988, σελ. 7994). Η Μοσκόβσκα υποστήριξε ότι η τεχνική πρόοδος που εισάγεται στην καπιταλιστική παραγωγή, τουλάχιστον στην περίοδο

μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, όχι απλώς δεν αυξάνει την οργανική σύνθεση ταχύτερα από το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας (το ποσοστό υπεραξίας), αλλά αντίθετα: α) αυξάνει το βαθμό εκμετάλλευσης, ενώ συγχρόνως, β) αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας ταχύτερα από την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου να μειώνεται. Αυτό σημαίνει ότι και η μεσομακροπρόθεσμη κίνηση του ποσοστού κέρδους είναι ανοδική, κάτω από την επίδραση και των δύο πιο πάνω παραγόντων. Η θέση αυτή ακόμη και αν δεν τεκμηριώνεται με βάση στατιστικά στοιχεία της κεφαλαιακής συσσώρευσης της εποχής, υπενθυμίζει και καθιστά σαφές ότι το ποσοστό κέρδους είναι συνάρτηση τόσο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου όσο και του ποσοστού υπεραξίας και ότι συνεπώς το ποσοστό κέρδους μπορεί να αυξάνεται (πέρα από την περίπτωση που υπέδειξε η Μοσκόβσκα), είτε όταν το δεύτερο (το ποσοστό υπεραξίας) αυξάνεται ταχύτερα από ό,τι η πρώτη (η οργανική σύνθεση), είτε πάλι, όταν το δεύτερο μειώνεται βραδύτερα από ό,τι η πρώτη.

Με άλλη διατύπωση αυτά σημαίνουν ότι «ο μαρξικός νόμος της πτωτικής τάσης είναι ένας "ιστορικός", δηλαδή ένας υπό ορισμένες ιστορικές συνθήκες ισχύων, νόμος» (Σταμάτης 1988, σελ. 20, βλ. αναλυτικά για το μαρξικό νόμο, Σταμάτης 1984). Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι ο Μαρξ γνώριζε την «ιστορικότητα» του νόμου που διατύπωσε και απέδιδε την ισχύ του στον τρόπο διάδοσης, στην εποχή του, των νέων τεχνολογιών: Εισάγονταν τεχνολογίες που μείωναν το ποσοστό κέρδους, διότι η σχετικά αργή γενίκευση τους επέτρεπε στον κεφαλαιοκράτη που πρώτος τις εισήγαγε να απολαμβάνει για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ένα «πρόσθετο κέρδος». Έγραφε ο Μαρξ: «Κανένας κεφαλαιοκράτης δεν χρησιμοποιεί μια νέα μέθοδο παραγωγής, όσο παραγωγική κι αν είναι, όσο κι αν αυξάνει το ποσοστό της υπεραξίας, εφόσον μειώνει το ποσοστό του κέρδους. Αλλά κάθε τέτοια νέα μέθοδος παραγωγής φτηναίνει τα εμπορεύματα. Γι αυτό στην αρχή ο κεφαλαιοκράτης τα πουλά πάνω από την τιμή παραγωγής τους (...) Τσεπώνει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στα έξοδα παραγωγής τους και στην αγοραία τιμή των υπόλοιπων εμπορευμάτων, που έχουν παραχθεί με υψηλότερο κόστος παραγωγής (...) Η διαδικασία παραγωγής του στέκει πάνω από το μέσο όρο της κοινωνίας. Ο συναγωνισμός όμως τη γενικεύει και την υποτάσσει στο γενικό νόμο. Τότε αρχίζει η πτώση του ποσοστού κέρδους» (Μαρξ, Κ. ΙΙΙ σελ. 334335).

Η θεωρία της κατάρρευσης του καπιταλισμού του Γκρόσμαν έγινε, όμως, αντικείμενο κριτικής και από μαρξιστές που ούτε καν είχαν υποπτευθεί την ιστορικότητα του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης. Έτσι η Ρ. Λούξεμπουργκ, αφού ειρωνεύεται τη θεωρία του Γκρόσμαν παρατηρεί: «Υπάρχει πολύς δρόμος ακόμα μέχρι την κατάρρευση του καπιταλισμού λόγω πτώσης του ποσοστού κέρδους, τόσος περίπου όσος θα χρειαζόταν για το σβήσιμο του ήλιου» (Luxemburg 1970, σελ. 411).

Το ίδιο ακριβώς επιχείρημα στρέφει, όμως και ο Μπουχάριν εναντίον της Λούξεμπουργκ: «Από τα 1.700 εκατομμύρια του πλανήτη μας, τα 900, δηλαδή περισσότερο απ' το μισό, ζουν στην Ασία. Σε 430 εκατομμύρια Κινέζων, τα 400 είναι σίγουρα αγρότες, όπως και 170 περίπου εκατομμύρια Ινδών σε σύνολο 320 εκατομμυρίων. Αν συνυπολογίσουμε και τους μικροβιοτέχνες και άλλα συναφή "τρίτα πρόσωπα", τότε έχουμε μια τεράστια μάζα. (...) Σ' αυτήν προσμετράται και η Ευρώπη, με 50% αγροτικό πληθυσμό - μια έμμεση απόδειξη για το πόσο τεραστίων διαστάσεων είναι τα αποθέματα σε "τρίτα πρόσωπα". Αν η θεωρία της σ. Ρ. Λούξεμπουργκ ήταν έστω και ελάχιστα σωστή, τότε η υπόθεση της επανάστασης θα ήταν σε αληθινά άσχημη κατάσταση» (Bucharin 1971, σελ. 95).

9. Μια παρατήρηση για την «ουσία» και τις «αιτίες» των κρίσεων

Στο σημείο αυτό, έχοντας ολοκληρώσει την παρουσίαση των βασικών ιστορικών μαρξιστικών προσεγγίσεων στο ζήτημα των οικονομικών κρίσεων, χρειάζεται να τονίσουμε και πάλι ένα ζήτημα: Στην ανάλυση μας κάναμε τη διάκριση, για κάθε θεωρία, ανάμεσα στο ουσιώδες γνώρισμα (την «ουσία») της κρίσης και στην αιτία της. Η

διάκριση αυτή είναι απαραίτητη διότι πρόκειται για δύο διακριτές έννοιες: Το ουσιώδες γνώρισμα της κρίσης δεν είναι οι μορφές εμφάνισης της (είπαμε ήδη ότι όλες οι θεωρίες αναγνωρίζουν ότι η κρίση εμφανίζεται ως «διάσπαση παραγωγής και κατανάλωσης» - υπερπαραγωγή και υποκατανάλωση -, αλλά και ως πτώση του ποσοστού κέρδους). Είναι το εννοιακό ειδοποιό χαρακτηριστικό της κρίσης, αυτό που αποδίδει την «εσωτερική και αναγκαία σχέση» που χαρακτηρίζει την (κάθε) κρίση ως κρίση. Αντίστοιχα η αιτία (οι αιτίες) είναι οι παράγοντες που παρήγαγαν αυτή την εσωτερική και αναγκαία σχέση.

Με την έννοια αυτή, η «ουσία» της κρίσης στην προσέγγιση του Γκρόσμαν είναι η πτώση του ποσοστού κέρδους και η αιτία της είναι η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Αντίστοιχα, η «ουσία» της κρίσης σύμφωνα με τον Τουγκάν-Μπαρανόφσκι είναι η υπερπαραγωγή μέσων παραγωγής[19] και όχι η δυσαναλογία μεταξύ των κλάδων παραγωγής, όπως συνήθως υποστηρίζεται. Η δυσαναλογία είναι η αιτία που παράγει την κρίση. Στον Μπουχάριν η «ουσία» της κρίσης είναι η υπερπαραγωγή μέσων παραγωγής και (αναγκαστικά) μέσων κατανάλωσης, δηλαδή η γενική υπερπαραγωγή (υπερσυσσώρευση) κεφαλαίου. Παράλληλα οι αιτίες «απουσιάζουν», διότι ανάγονται στο σύνολο των αντιφάσεων («δυσαναλογιών») που διέπουν την καπιταλιστική παραγωγή. Τέλος, στη θεωρία της υποκατανάλωσης, η εγγενής υστέρηση της καταναλωτικής δύναμης των εργατών ως προς την αύξηση της καπιταλιστικής παραγωγής αποτελεί ταυτόχρονα και την «ουσία» και την αιτία της κρίσης. Η ταύτιση «ουσίας» και αιτίας καθιστά στην περίπτωση αυτή την κρίση μόνιμη και αξεπέραστη, χωρίς την ύπαρξη εξωγενών (ως προς την καπιταλιστική οικονομία) παραγόντων (οι πέραν των εργατών και των κεφαλαιοκρατών καταναλωτές, τα «τρίτα πρόσωπα»).

10. Η ιστορική μαρξιστική συζήτηση και οι νεότεροι μαρξιστές θεωρητικοί

Η σημασία της ιστορικής μαρξιστικής συζήτησης για τις οικονομικές κρίσεις έγκειται στο γεγονός ότι έθεσε όλα τα βασικά ζητήματα της θεωρίας των κρίσεων, ερμηνεύοντας (με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο) τις έννοιες και αναλύσεις που διατύπωσε ο Μαρξ, και δείχνοντας ταυτόχρονα τις πολιτικές και «στρατηγικές» συνέπειες των ερμηνειών αυτών. Η σημασία της συζήτησης αυτής αποκαλύπτεται και από το γεγονός ότι μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι μαρξιστές θεωρητικοί επέμειναν στα ίδια θεωρητικά σχήματα, προσαρμόζοντας τα απλώς στη νέα συγκυρία (είτε της οικονομικής ανόδου των τριών πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, είτε της κρίσης από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, με δεδομένο παράλληλα το τέλος της αποικιοκρατίας στην κλασική της μορφή, βλ. και Κυπριανίδης - Μηλιός 1983)[20].

Δεν επισημαίνουμε το γεγονός αυτό ως κάτι το «αρνητικό» για τους νεότερους θεωρητικούς, αλλά ως ενδεικτικό για το χαρακτήρα και το «βάθος» της ιστορικής συζήτησης. Έτσι στις μεταπολεμικές αναλύσεις βλέπουμε κυρίως την αναδιατύπωση των ιστορικών αναλύσεων: Για παράδειγμα, η θεωρία της υποκατανάλωσης επαναδιατυπώνεται από τον Σουήζυ (χωρίς χρον. έκδ.) και από τους Baran θ Sweezy (1973), η θεωρία του μειούμενου ποσοστού κέρδους από τον Μ. Ντομπ, η θεωρία της υπερσυσσώρευσης από τον Negri (1979) και τους Altvater κ.ά. (1975) (βλ. Κυπριανίδης-Μηλιός 1983), κ.λπ.

Εκείνο που αποτελεί πάντως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της μεγαλύτερης μερίδας των νεότερων αναλύσεων, είναι ότι διατυπώνονται ερήμην των αντίπαλων μαρξιστικών θεωρήσεων, ερήμην τελικά της συζήτησης που προϋπήρξε μεταξύ των μαρξιστών, ορισμένες μάλιστα φορές χωρίς καν αναφορά στις «πηγές» των επιχειρημάτων τους (π.χ. η περίπτωση Μπάραν-Σουήζυ που αντλούν τα βασικά τους επιχειρήματα από το έργο της Μοσκόβσκα, βλ. Σταμάτης 1988 σελ. 3236).

Αυτή η έλλειψη συνέχειας στη θεωρητική συζήτηση ευνοεί μια επιφανειακή μεταγραφή όχι μόνο του μαρξικού έργου αλλά και των μαρξιστικών αναλύσεων που διατυπώθηκαν μετά τον Μαρξ και καταλήγει, σε ορισμένες περιπτώσεις, στο θεωρητικό σχετικισμό: Οι κατεξοχήν αντίπαλες μαρξιστικές προσεγγίσεις, η θεωρία της

υποκατανάλωσης και η θεωρία της υπερσυσσώρευσης (συχνά στις ακραίες εκδοχές τους, τη «λουξεμπουργκιανή» και τη «μπαρανοφσκική») συντίθενται στο ίδιο κείμενο ως ενιαία «μαρξιστική ερμηνεία» των κρίσεων, χωρίς να γίνεται αντιληπτό το άτοπον αυτού του «αμαλγάματος»: η θεωρητική ασυμβατότητα των διαφορετικών προσεγγίσεων μεταξύ τους, οι οποίες είναι διαφορετικές, παρότι είναι και οι δύο μαρξιστικές, διότι αποτελούν διαφορετικές ερμηνείες του μαρξικού έργου και συστήματος εννοιών.

Θα περιοριστούμε σε δύο μόνο παραδείγματα:

α) Ο Α. Λιπιέτζ «δίνει δίκιο» εκ των υστέρων και στα δύο στρατόπεδα της υπερτριακονταετούς θεωρητικής διαμάχης (τους οπαδούς της «υποκατανάλωσης» και εκείνους της «υπερσυσσώρευσης») μέσα από την «ιστορική ανάλυση»: «Η εκτατική συσσώρευση κατά τον 19ο αιώνα προσέκρουσε στην έλλειψη εργασιακών δυνάμεων (πτώση του ποσοστού κέρδους μέσω συγκρούσεων για το μισθό) (εννοεί προφανώς υπερσυσσώρευση λόγω μείωσης του ποσοστού εκμετάλλευσης, Γ.Μ.). Η κρίση υπερπαραγωγής του 1930 εκφράζει την αντίθεση ανάμεσα στην εντατική συσσώρευση (μεγάλες αυξήσεις της παραγωγικότητας) και τη στασιμότητα του επιπέδου διαβίωσης των εργατών (εννοεί κρίση υποκαταναλωσης, Γ.Μ.). Η σημερινή κρίση έχει μια μορφή, σύμφωνα με την οποία οι αυξήσεις της παραγωγικότητας συνοδεύονται από τη διεύρυνση της κατανάλωσης των εργατών (δηλαδή δεν έχει το χαρακτήρα κρίσης υποκατανάλωσης, Γ.Μ.). Εκκινεί με μια πτώση της κερδοφορίας, έτσι ώστε η πολιτική της "λιτότητας", η οποία θα έπρεπε να αποκαταστήσει τα κέρδη (που είναι μειωμένα λόγω διατήρησης της υψηλής τιμής του πετρελαίου), οδηγεί τελικά στην υποκατανάλωση» (Lipietz 1986, σελ. 715).

β) Ο Ε. Μαντέλ θεωρεί ότι όλες οι μαρξιστικές ερμηνείες της κρίσης είναι έγκυρες, γιατί και ο Μαρξ αποδεχόταν συγχρόνως όλες τις θεωρητικές εκδοχές για την κρίση: «Γι αυτόν (ενν. τον Μαρξ, Γ.Μ.) η αιτία των κρίσεων βρίσκεται, ταυτόχρονα, στον καπιταλιστικό ανταγωνισμό, στον ασυνεχή χαρακτήρα των καπιταλιστικών επενδύσεων και στο χαμηλό επίπεδο που αναγκαστικά πρέπει να έχει η ικανή να πληρώσει ζήτηση σε σχέση με την παραγωγική δυνατότητα της κοινωνίας» (Μαντέλ, 1975, σελ. 81).

11. Υποστήριξη της «θεωρίας της υπερσυσσώρευσης»

Η αντιπαράθεση ανάμεσα στις ιστορικές μαρξιστικές θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις είναι, τελικά, όπως είδαμε, αντιπαράθεση ανάμεσα σε διαφορετικές ερμηνείες του μαρξισμού: Στη συζήτηση δεν υπεισέρχονται μόνο κάποια επιμέρους ή «ειδικά» θέματα, αλλά ορισμένα από τα θεμελιακότερα ζητήματα της μαρξιστικής ανάλυσης: Η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του καπιταλισμού, η θεωρία της επανάστασης («κατάρρευση» του καπιταλισμού;), κ.λπ.

Τίποτα πιο φυσικό από αυτό: Η ανάπτυξη της μαρξιστικής θεωρίας είναι αδιαχώριστη από (αδύνατη χωρίς) τη σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικές προσεγγίσεις και θέσεις στο εσωτερικό της, ή μ' άλλα λόγια «η συγκρουσιακότητα της μαρξιστικής θεωρίας είναι συστατική της επιστημονικότητας, της αντικειμενικότητας της» (Αλτουσέρ 1991, σελ. 55). Αυτό όμως σημαίνει ταυτόχρονα, «ότι η μαρξιστική επιστήμη και ο μαρξιστής ερευνητής οφείλουν να πάρουν θέση στη σύγκρουση, αντικείμενο της οποίας είναι η μαρξιστική θεωρία» (Αλτουσέρ 1991, σελ. 55).

Από την παρουσίαση των διαφορετικών μαρξιστικών προσεγγίσεων σχετικά με την οικονομική κρίση του καπιταλισμού, έγινε ίσως φανερό ότι η άποψη μας συνηγορεί υπέρ του να γίνει κατανοητή η οικονομική κρίση ως κρίση υπερσυσσώρευσης, η οποία, επιπλέον, σε αντιστοιχία με τις θέσεις του Μπουχάριν, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι προκύπτει από τη δράση «απουσών αιτίων»: Η υπερσυσσώρευση δεν είναι το αποτέλεσμα μιας ορατής και προβλέψιμης - άρα διαχειρίσιμης - Αιτίας (π.χ. των δυσαναλογιών ανάμεσα στους κλάδους και τομείς παραγωγής), αλλά το (περιοδικά προκύπτον) προϊόν της ίδιας της καπιταλιστικής ανάπτυξης, συνέπεια

του συνόλου των εσωτερικών αιτιακών εξαρτήσεων (σχέσεων δομικής αιτιότητας - «νόμων») και αντιφάσεων που διέπουν το καπιταλιστικό σύστημα.

Η θέση αυτή δεν συνάγεται μόνο από την ιστορική συζήτηση που παρουσιάσαμε, αλλά και από μια συστηματική «ανάγνωση» του μαρξικού έργου, όπως αυτή που επιχειρήσαμε στο παρελθόν (Ιωακείμογλου Μηλιός 1991). Μιλάμε για μια «ανάγνωση» που δεν σταχυολογεί απλώς αποσπασματικές διατυπώσεις του Μαρξ[21], αλλά επιδιώκει να εντοπίσει και να «απομονώσει» τη λογική ανάπτυξη της μαρξικής θεωρίας των κρίσεων, ελέγχοντας ταυτόχρονα την ορθότητα (εσωτερική συνοχή και επαληθευσιμότητα) αυτής της θεωρίας.

Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση του έργου του Μαρξ που επιχειρήσαμε καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο «τόπος» της κρίσης (υπερσυσσώρευση κεφαλαίου) εντοπίζεται στην ίδια την καπιταλιστική παραγωγή. Αν τα (κεφαλαιακά και μισθιακά) εμπορεύματα μένουν απούλητα, αυτό οφείλεται ακριβώς στις συνθήκες της παραγωγής τους (ποσοστό εκμετάλλευσης, «ένταση κεφαλαίου» και παραγωγικότητα της εργασίας, οργανική σύνθεση κεφαλαίου), που δεν επιτρέπουν την παραγωγή τους σε ποσότητες και τιμές που να ανταποκρίνονται στην δυνάμενη να πληρώσει κοινωνική ζήτηση και συγχρόνως να εξασφαλίζουν ένα ικανοποιητικό - για την απρόσκοπτη συνέχιση της συσσώρευσης - κέρδος.

Αναζητήσαμε παράλληλα τους όρους, τις προϋποθέσεις, της κρίσης υπερσυσσώρευσης, και διαπιστώσαμε ότι μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται και όλες εκείνες οι συνθήκες από τις οποίες εξαρτάται η ικανότητα του κεφαλαιοκράτη να κάνει οικονομίες στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου, μειώνοντας έτσι την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.

Οι παράγοντες οι οποίοι καθορίζουν τη δυνατότητα ή μη της κεφαλαιοκρατικής τάξης να κάνει οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου δεν συναρτώνται μόνο με την εισαγωγή νέας τεχνολογίας στην παραγωγή και τη μεταβολή έτσι της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Δεν συναρτώνται, δηλαδή, μόνο με τις συνθήκες που μελέτησε ο Μαρξ στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Συναρτώνται εξίσου με το χρόνο και την ένταση χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής (παράταση της εργάσιμης μέρας, εργασία σε περισσότερες της μιας βάρδιες, εργασία καθ' όλο το εικοσιτετράωρο, κ.λπ.) και, κυρίως, με τη θέση και τη στάση του συλλογικού εργάτη στη δοσμένη κάθε φορά παραγωγική διαδικασία (δεξιότητες, πείρα, εκπαίδευση, βαθμός προσαρμογής ή αντίστασης στις εργασιακές νόρμες της καπιταλιστικής παραγωγής, κ.λπ.)

Πιο συγκεκριμένα, οι παράγοντες αυτοί που επηρεάζουν την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες:

Α) Σ' αυτούς που σχετίζονται με το χρόνο και την ένταση λειτουργίας των μέσων παραγωγής υπό δεδομένη τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου: Η «διάρκεια της εργάσιμης ημέρας», η «συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και η μαζική τους χρησιμοποίηση», η «οικονομία στους όρους εργασίας σε βάρος των εργατών».

Β) Σ' αυτούς που αναφέρονται στις δεξιότητες του συλλογικού εργάτη, ή μ' άλλα λόγια στη δυνατότητα αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας χωρίς τη μεταβολή και πάλι της τεχνολογικής στάθμης της παραγωγής (της τεχνικής σύνθεσης jτου κεφαλαίου): «Κοινωνικά συνδυασμένη εργασία (συγκέντρωση και συνεργασία των εργατών, κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας)», «οικονομία που προκύπτει από τη συσσωρευμένη πείρα του συλλογικού εργάτη», «οικονομία που προκύπτει από την εκπαίδευση του συλλογικού εργάτη, τις γνώσεις του, και την υποταγή του στον εργοστασιακό δεσποτισμό».]

Γ) Σ' αυτούς που σχετίζονται με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας λόγω τεχνολογικών μεταβολών, δηλαδή (κατά κανόνα) λόγω αύξησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Στην περίπτωση αυτή - και μόνο - πρόκειται για παράγοντες που υπεισέρχονται και στην ανάλυση του Μαρξ για την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους: «Ανακύκλωση των απορριμμάτων της παραγωγής. Αύξηση της παραγωγικότητας στον τομέα Ι, παραγωγής μέσων παραγωγής», «πρόοδος στον τομέα των φυσικών επιστημών και της εφαρμογής τους».

Από τις τρεις αυτές ενότητες παραγόντων που επηρεάζουν την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και αποδεικνύονται καθοριστικής σημασίας για την εκδήλωση της κρίσης υπερσυσσώρευσης, η δεύτερη, δηλαδή το σύνολο των παραγόντων που συνδέονται με τη θέση και τη λειτουργία του συλλογικού εργάτη στην παραγωγική διαδικασία, αποδεικνύεται πάντα καθοριστικότερη:

Ο Μαρξ συνοψίζοντας τα συμπεράσματα του σχετικά με την «οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου» θα επισημάνει αυτόν ακριβώς τον καταλυτικό ρόλο του συλλογικού εργάτη, στο δοσμένο κάθε φορά παραγωγικό περιβάλλον: «Καθετί, που για μια δοσμένη περίοδο παραγωγής μειώνει τη φθορά των μηχανών και γενικά του παγίου κεφαλαίου, φτηναίνει όχι μόνο το κάθε εμπόρευμα ξεχωριστά, γιατί το κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα αναπαράγει στην τιμή του το αναλογούν σ' αυτό πολλοστημόριο της φθοράς, αλλά μειώνει και την αντίστοιχη γι' αυτήν την περίοδο δαπάνη κεφαλαίου (...) Για όλες τις οικονομίες αυτού του είδους χαρακτηριστικό είναι πάλι, ότι στις περισσότερες περιπτώσεις γίνονται δυνατές μόνον με τον συνδυασμένο εργάτη και συχνά μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο σε εργασίες ακόμα μεγαλύτερης κλίμακας, ότι επομένως απαιτούν ακόμα μεγαλύτερο συνδυασμό εργατών στο προτσές παραγωγής» (Κ. ΙΙΙ, σελ. 109, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ.).

Ο καθοριστικός ρόλος του συλλογικού εργάτη για τη δυνατότητα οικονομίας στη χρήση σταθερού κεφαλαίου, δηλαδή, τελικά, για τη δυνατότητα παραγωγικότερης ή μη χρησιμοποίησης των δοσμένων μέσων παραγωγής (όπως και άλλοι παράγοντες, π.χ. το ύψος της εργάσιμης μέρας κ.λπ.) υποδεικνύει ότι πίσω από την κρίση της διευρυνόμενης παραγωγής κεφαλαίου (πίσω από την υπερσυσσώρευση κεφαλαίου) δεν βρίσκεται μια «απλή», συστηματικώς δρώσα Αιτία, αλλά ο ίδιος ο εξελισσόμενος ταξικός συσχετισμός δύναμης, το σύνολο των αντιφάσεων και εσωτερικών αιτιακών σχέσεων που διέπουν την καπιταλιστική παραγωγή.

Αυτός είναι ο λόγος που η θεραπεία της κρίσης που προκρίνουν οι καπιταλιστές και οι κυβερνήσεις τους (ώστε να εκτιναχθεί και πάλι η συσσώρευση σε επίπεδα ψηλότερα από πριν), δεν περιορίζεται στην απαξίωση των ανεπαρκώς αξιοποιούμενων ατομικών κεφαλαίων, αλλά παίρνει τη μορφή ενός ανοικτού κοινωνικού πολέμου ενάντια στις δυνάμεις της εργασίας. Δεν έχουμε κανένα δισταγμό, στο να συμφωνήσουμε με τον Μπουχάριν (αλλά και με τόσους άλλους μαρξιστές θεωρητικούς του αριστερού κινήματος), ότι ο πόλεμος αυτός, (αυτή η «ένταση των καπιταλιστικών αντιφάσεων») δεν θα αποβαίνει πάντα νικηφόρος για την αστική τάξη και τους συμμάχους της.

1. Το κείμενο αυτό αποτελεί τμήμα της εισήγησης του συγγραφέα στο Επιστημονικό Συνέδριο με θέμα: «Η Αναδρομή στον Μαρξ: Το Νόημα της Μαρξικής Σκέψης στην Κοινωνική θεωρία Σήμερα», που διοργάνωσε στο Ρέθυμνο το Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης την 25η και 2βη Σεπτεμβρίου 1992.

2. Η κρίση του 1874 αναφέρεται συχνά ως η «πρώτη διαρθρωτική κρίση» του καπιταλισμού γιατί διήρκεσε (με διακυμάνσεις υφέσεων και περιορισμένων ανακάμψεων) περισσότερο από δύο δεκαετίες: 18741895.

3. Σχετικά με το ζήτημα αυτό ο Hegel σημείωνε: «Σε τέτοιες διαδικασίες επιστημονικής κατανόησης ισχύει ομοίως ότι το Σημαντικό πρέπει να διαχωρίζεται από το μη Σημαντικό και να αναδεικνύεται. Για να το πετύχει όμως κανείς αυτό, πρέπει να γνωρίζει το Σημαντικό» G. W. F. Hegel, Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Einleitung, III, c. Παρατίθεται στο Grossmann 1971, σελ. 31.

4. «Η πλεονασματική μάζα εμπορευμάτων είναι πάντοτε σχετική, που σημαίνει πλεονασματική μάζα σε συγκεκριμένες τιμές. Οι τιμές, στις οποίες τα εμπορεύματα απορροφώνται τότε, είναι καταστροφικές για τον παραγωγό ή τον έμπορο» (K. Marx, «Theorien über den Mehrwert», τόμος ΙΙ σελ. 295. Παρατίθεται στο Bucharin 1970 σελ. 61).

5. με το θάνατο του Ένγκελς το 1895, περιήλθαν στα χέρια του Κάουτσκυ τα ανέκδοτα χειρόγραφα του Μαρξ, τα οποία ο ίδιος εξέδωσε αργότερα (19051910) σε τρεις τόμους υπό τον τίτλο «θεωρίες για την Υπεραξία».

6. Ο Henryk Grossmann αναφέρει ότι την άποψη για την «εξωτερική αγορά» ή τα «τρίτα πρόσωπα» (σε σχέση προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής), ως ερμηνεία για τη δυνατότητα του καπιταλισμού να ανακάμπτει από τις κρίσεις και να επιτυγχάνει διαρκώς ψηλότερα επίπεδα συσσώρευσης και παραγωγής (παραγωγή, η οποία, φυσικά, δεν μένει πλέον απούλητη), εισήγαγε στην υποκαταναλωτική μαρξιστική προσέγγιση ο Cunow, ο οποίος έγραφε το 1898 ότι η Αγγλία χωρίς τη συνεχή διεύρυνση των εξωτερικών αγορών «θα βρισκόταν εδώ και καιρό σε μια σύγκρουση ανάμεσα στην ικανότητα κατανάλωσης της εσωτερικής και εξωτερικής αγοράς της και στη γιγαντιαία αύξηση της καπιταλιστικής ι συσσώρευσης» (Cunow, Die Zusammenbruchstheorie, in Die Neue Zeit, XVIII, 1898, παρατίθεται στο Grossmann 1971, σελ. 162).

7. Έχει ενδιαφέρον στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ότι ο Λένιν και οι «ορθόδοξοι» Ρώσοι μαρξιστές συμμερίζονταν την εποχή αυτή τις απόψεις του Κάουτσκυ στα περισσότερα ζητήματα της μαρξιστικής θεωρίας, εκτός από το ζήτημα της υποκαταναλωτικής θεωρίας, την οποία απέρριπταν μέσα από ανάλογα επιχειρήματα προς αυτά του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι (με εξαίρεση, βέβαια, τη θέση ότι η συσσώρευση μπορεί να συντελείται σε συνθήκες συρρικνούμενης αγοράς καταναλωτικών προϊόντων). Αναλυτικά βλ. Μηλιός 1992.

8. Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, πραγματικοί μισθοί είναι το σύνολο (ο όγκος) των εμπορευμάτων που αγοράζουν οι εργάτες με την αμοιβή τους, η οποία ονομάζεται ονομαστικός μισθός και εκφράζεται σε αξίες ή αντίστοιχα τιμές. Με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, οι αξίες και αντίστοιχα οι τιμές των εμπορευμάτων μειώνονται, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η μείωση του όνο -] μαστικού μισθού παρά την αύξηση του πραγματικού μισθού.

9. Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ, ότι ο Χίλφερντιυγκ αποδέχεται την κριτική του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι προς τη θεωρία της υποκατανάλωσης στο ζήτημα των κρίσεων, ενώ ο ίδιος υιοθετεί τη θεωρία αυτή για να ερμηνεύσει τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου: θεωρεί τις εξαγωγές κεφαλαίου αποτέλεσμα της (μόνιμης) «υπερπαραγωγής κεφαλαίου» στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και την έλλειψη εκεί σφαιρών επικερδούς επένδυσης. Για την κριτική της υποκαταναλωτικής αυτής προσέγγισης βλ. Μηλιός 1988 σελ. 4453 και 115136.

10. Ο Μπάουερ θεωρεί ότι τα μαρξικά σχήματα αναπαραγωγής είναι «αυθαίρετα και όχι χωρίς αντιφάσεις» και διατυπώνει νέα, δικά του σχήματα αναπαραγωγής. Η βασική του θέση είναι πως η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου αποτελεί «προσαρμογή της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην αύξηση του πληθυσμού» (Παρατίθεται στο Luxemburg 1970, σελ. 416. Βλ. επίσης Grossmann 1971, σελ. 69 επ.).

11. «Η συσσώρευση στον τομέα ΙΙ είναι πλήρως εξαρτημένη και κυριαρχούμενη από τη συσσώρευση στον Ι (...) Η συσσώρευση μπορεί να λάβει χώρα μόνο ταυτόχρονα και στους δύο τομείς, και μάλιστα υπό τη συνθήκη ότι ο τομέας των μέσων διαβίωσης διευρύνει κάθε φορά το σταθερό του κεφάλαιο ακριβώς τόσο, όσο διευρύνουν οι καπιταλιστές του τομέα μέσων παραγωγής το μεταβλητό τους κεφάλαιο και τα προσωπικά τους αποθέματα κατανάλωσης» (Luxemburg 1971, σελ. 84).

12. «Αν λοιπόν οι επιχειρηματίες είναι καλύτερα εξοπλισμένοι για τον αγώνα από τους εργάτες, τότε, αυξανομένης της παραγωγικότητας, ο εργάτης δεν μπορεί να διατηρήσει το μερίδιο του στο κοινωνικό προϊόν» (Μοσκόβσκα 1988, σελ. 55). Η θέση αυτή συνδέθηκε από τη δεκαετία του 1920 και μετά με την πολιτική στρατηγική της Β' Διεθνούς, σύμφωνα με την οποία ο σοσιαλισμός θα προέκυπτε από την αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ της εργατικής τάξης, αναδιανομή την οποία θα επέβαλλε σταδιακά στο κεφάλαιο η Σοσιαλδημοκρατία, όταν θα αναλάμβανε την κυβερνητική εξουσία.

13. Ο Μπουχάριν υποστηρίζει ότι το ουσιώδες γνώρισμα της κρίσης, η υπερσυσσώρευση, έχει μεν ως επίκεντρο την υπερπαραγωγή μέσων παραγωγής, από την οποία όμως προκύπτει αναγκαστικά και μια υπερπαραγωγή μέσων κατανάλωσης, που αποτελεί και τη μορφή εμφάνισης της «γενικής υπερπαραγωγής» (κρίσης). Επειδή ακριβώς «οι κλάδοι που παράγουν μέσα παραγωγής, ακόμα και αν αυτοί είναι τόσο μεγάλοι, εμφανίζονται σαν προστάοια της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών» (Bucharin 1970, σελ. 48), «μόλις προκύψει υπερπαραγωγή μέσων παραγωγής (...) εμφανίζεται προς τα έξω σαν υπερπαραγωγή καταναλωτικών αγαθών» (Bucharin 1970, σελ. 65).

14. Η κριτική του Μπουχάριν προς την αντίληψη της Λούξεμπουργκ (και της υποκαταναλωτικής θεωρίας γενικά), αντίληψη που υποστήριζε ότι υφίσταται μια «τυπικά λογική» Αιτία (η υποκατανάλωση των μαζών), που «αρνείται κατ' απόλυτο τρόπο» τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, συνδέεται με την κριτική του προς την αντίληψη του (εξωτερικού ως προς τη διαδικασία) «σκοπού της καπιταλιστικής συσσώρευσης»: Η Λούξεμπουργκ θεωρεί ότι τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ υποδεικνύουν ότι η συσσώρευση λαμβάνει χώρα προς χάριν της συσσώρευσης, άρα αποτελεί ένα «αδιάκοπο στριφογύρισμα στο κενό» και θέτει το ερώτημα «για ποιόν;» τελικά συντελείται η συσσώρευση. Ο Μπουχάριν απαντά ως εξής: «Επιτρέπεται τελικά να τεθεί το πρόβλημα από την πλευρά του υποκειμενικού σκοπού (και αν ακόμα πρόκειται για υποκειμενικό ταξικό σκοπό); Τι σημαίνει ξαφνικά μια τέτοια τελεολογία στην κοινωνική επιστήμη; Είναι φανερό ότι και μόνο η ερώτηση συνιστά ήδη μεθοδολογικό λάθος, εφόσον έχουμε να κάνουμε με μια σοβαρή διατύπωση και όχι με μια μεταφορική αερολογία» (Bucharin 1970, σελ. 10).

15. Για την κριτική των απόψεων αυτών περί μη παραγωγικής εργασίας βλ. Σταμάτης 1989.

16. Η μόνη παραλλαγή της θεωρίας της υποκατανάλωσης που δεν κάνει χρήση «τρίτων καταναλωτών» είναι αυτή της «έλλειψης κεφαλαίου» του Ε. Χάινεμαν.

Υποστηρίζει ότι η τεχνική πρόοδος αυξάνει την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και δημιουργεί την ανάγκη συμπίεσης των μισθών για να εξοικονομηθούν οι πόροι για τα ακριβά μέσα παραγωγής. Από αυτή τη συμπίεση των μισθών προκύπτει η υποκατανάλωση. Όπως θα δούμε όμως στα επόμενα, όταν θα αναφερθούμε στην ερμηνεία των κρίσεων μέσω της πτώσης του ποσοστού κέρδους, ως κυρίαρχη τάση στο σύγχρονο καπιταλισμό αναδεικνύεται μακροπρόθεσμα (στις περιόδους οικονομικής ανόδου) η μείωση και όχι η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. (Δες και Μοσκόβσκα 1988, σελ. 79 επ.).

17. Η «κατάρρευση του καπιταλισμού» αναγγέλλεται κυρίως σε περιόδους οικονομικών κρίσεων (το βιβλίο της Μοσκόβσκα κυκλοφόρησε το 1935). Αντίθετα, σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης η θέση αυτή τροποποιείται: «Αφού η τάση υποκατανάλωσης είναι εγγενής στον καπιταλισμό (...) μπορούμε να πούμε ότι η στασιμότητα είναι το πρότυπο όπου τείνει πάντα η καπιταλιστική παραγωγή» (Σουήζυ, χωρίς χρονολ. έκδ., σελ. 245). Στη θέση αυτή ας αντιπαρατεθεί η ακόλουθη θέση του Μαρξ: «Γενικά παραγωγικότητα της εργασίας = μάξιμουμ του προϊόντος με μίνιμουμ της εργασίας, άρα όσο το δυνατόν υποτίμηση των εμπορευμάτων. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αυτό γίνεται νόμος ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε καπιταλιστή» (Μαρξ 1983, σελ. 126127).

18. Ο Στέρυμπεργκ στο θεωρητικό μέρος του βιβλίου του που πρωτοκυκλοφόρησε το 1926 επαναλαμβάνει τα βασικά επιχειρήματα της Λούξεμπουργκ, προσθέτοντας όμως και την αύξηση των μισθών των εργατών, ως μέσο «για τη διάθεση της παραγωγής στο εσωτερικό» (Sternberg 1971, σελ. 271).

19. Υπερπαραγωγή μέσων παραγωγής και μόνον, διότι υποστηρίζεται, όπως είδαμε, ότι η ζήτηση και παραγωγή μέσων κατανάλωσης μπορεί να συμπιέζεται διαρκώς χωρίς να προκύπτει κρίση.

20. Η παράθεση στα ήδη λεχθέντα από τους μαρξιστές στο παρελθόν, της αντίληψης για την ύπαρξη «μακρών κυμάτων» στην καπιταλιστική οικονομία, τα οποία μάλιστα συναρτώνται με την τεχνολογία και όχι με τις σχέσεις παραγωγής και κυκλοφορίας δεν συνιστά νέα θεωρία των κρίσεων. (Βλ. και Κυπριανδης - Μηλιός 1983, σελ. 78 επ.).

21. Με τη μέθοδο της σταχυολόγησης αποσπασμάτων μπορεί πράγματι να «τεκμηριωθεί» αλλά και να «απορριφθεί» κάθε μαρξιστική ερμηνεία της κρίσης. Ένα παράδειγμα: «Η τελική αιτία όλων των πραγματικών κρίσεων παραμένει πάντα η φτώχεια και ο περιορισμός της κατανάλωσης των μαζών, που αντιτίθεται στην τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής να αναπτύσσει έτσι τις παραγωγικές δυνάμεις, λες και το όριο της αποτελείται μόνο από την απόλυτη ικανότητα κατανάλωσης της κοινωνίας» (Κ. ΙΙΙ, σελ. 610). Αντίθετα: «Όταν μένουν απούλητα εμπορεύματα δεν σημαίνει άλλο, παρά πως δεν βρέθηκαν αγοραστές ικανοί να πληρώσουν, δηλ. καταναλωτές (δεν έχει σημασία αν σε τελευταία ανάλυση τα εμπορεύματα αγοράζονται με σκοπό την παραγωγική ή την ατομική κατανάλωση). Αν όμως για να δώσουν στην ταυτολογία αυτή μια επίφαση βαθύτερης δικαιολόγησης, μας πουν πως η εργατική τάξη παίρνει ένα πάρα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος της (...) τότε αρκεί να παρατηρήσουμε μόνο πως κάθε φορά οι κρίσεις προετοιμάζονται ίσα-ίσα από μια περίοδο, όπου ανεβαίνει γενικά ο μισθός εργασίας και η εργατική τάξη παίρνει realiter (πράγματι) μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του χρονιάτικου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Αντίθετα, η περίοδος αυτή θα έπρεπε - από την άποψη αυτών των ιπποτών του υγειούς και "απλού" λογικού - ν' απομακρύνει την κρίση» (Κ. ΙΙ, εκδ. «Μόρφωση», σελ. 411).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Λ. Αλτουσέρ, «Για τον Μαρξ και τον Φρόυντ», Θέσεις, τ. 35, 1991.

E. Altvater, J. Hoffmann, R. KUnzel, W. Semmler, «Inflation und Krise der Kapitalverwertung», PROKLA 17 19, 1975.

P.A. Baran θ P.M. Sweezy, «Monopoly Capital», Penguin books, Harmondsworth, Middlesex, England, 1973.

N. Bucharin, «Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals», CARODruck, Heidelberg 1970.

Σ. Δρόσος, Β. Χωραφάς, «Η έννοια της κρίσης πριν τη συγκρότηση της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. (ΜαρξΕνγκελς 184357)», Θέσεις, τ. 17 1986, θ 21 1987.

H. Duncker, A. Goldschmidt, K.A. Wittfogel, «Arbeiterschulung. Politische Oekonomie», Wien Berlin 1930, Reprint Erlangen 1970.

F. Engels, «Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft» MEW, Bd. 19, σελ. 189-228, 1976.

H. Grossmann, «Aufsaetze zur Krisentheorie», Verlag Neue Kritik, Frankfurt M. 1971

Η. Ιωακείμογλου & Γ. Μηλιος: «Η έννοια της κρίσης υπερσυσσώρευσης στο Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ», Θέσεις 36 1991.

Τ. Κυπριανίδης & Γ. Μηλιός, «Σημειώσεις πάνω στις μαρξιστικές θεωρίες για την οικονομική κρίση», θέσεις 3 1983.

Β.Ι. Λένιν, «Άπαντα», τ. 3, εκδ. «Νέα Ελλάδα», 1952.

A. Lipietz, «Krise», in: «Kritisches Woerterbuch des Marxismus», Labica Bensussan (Hrsg), Berlin W. 1986.

R. Luxemburg, «Die Akkumulation des Kapitals», Verlag Neue Kritik, Frankfurt/ M. 1970

Ε. Μαντέλ, «Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Καρλ Μαρξ», εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1975.

Κ. Μαρξ, «Το Κεφάλαιο», τόμοι Ι, ΙΙ, ΙΙΙ (αναφ. ως Κ. Ι, Κ. Π, Κ. ΙΙΙ): Α A_2, Β, εκδ. «Μόρφωση», Αθήνα 1963. Γ, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1978.

Κ. Μαρξ, «Θεωρίες για την υπεραξία», εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», τρεις τόμοι, Αθήνα 1981, 1982, 1985.

Κ. Μαρξ, «Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής», εκδ. Α συνέχεια, Αθήνα 1983.

Κ. Μαρξ, «Εμπόρευμα και χρήμα. Το πρώτο κεφάλαιο από την πρώτη έκδοση του Κεφαλαίου», μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια Γ. Σταμάτη, εκδ. «Κριτική», Αθήνα 1991.

Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», εκδ. Παπακώστα, Αθήνα 1965.

Γ. Μηλιος, «Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη», εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1988.

Γ. Μηλιος, «Ο Λένιν αντιμέτωπος με το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (18931900): Μια επίκαιρη μαρξιστική θεωρητική ανάλυση», Θέσεις 38 1992.

Γ. Μηλιός - Η. Ιωακείμογλου: «Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών», εκδ. «Εξάντας» Αθήνα 1990.

Ν. Μοσκόβσκα, «θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις», εκδ. «Κριτική», Αθήνα 1988.

Ν. Μπουχάριν, «Η γενική θεωρία της αγοράς και οι κρίσεις», Θέσεις, τ. 41 1992.

T. Negri, «Zyklus und Krise bei Marx», Merve Verlag, Berlin W. 1979.

R. Rosdolsky, «Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen "Kapital"», Band II, EVA, Frankfurt M. 1969.

Π. Σουήζυ, «Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης», εκδ. Gutenberg, Αθήνα (χωρίς χρονολ. εκδ.).

Γ. Σταμάτης, «Απόδειξη της λογικής συνοχής του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους», Θέσεις, τ. 7, 1984.

Γ. Σταμάτης, «Εισαγωγή του Επιμελητή» στο: Ν. Μοσκόβσκα, «θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις», εκδ.

«Κριτική», Αθήνα 1988.

Γ. Σταμάτης, «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξικής πολιτικής οικονομίας», Θέσεις 27, 1989.

F. Sternberg, «Der Imperialismus», Berlin 1926, επανέκδοση Verlag Neue Kritik, Frankfurt/M. 1971.